

LUND UNIVERSITY

Skolan är ute?! Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar och deras erfarenheter i skolan i Tyskland, Slovenien och Sverige

Schmitt, Irina; Gustavson, Malena; Bercht, Silke; Pan, Maja; Quadflieg, Christiane; Sobocan, Ana Marija; Streib-Brzic, Uli; Zavirsek, Darja; Linderoth, Kristin; Knezevic, Zlatana

2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Schmitt, I., Gustavson, M., Bercht, S., Pan, M., Quadflieg, C., Sobocan, A. M., Streib-Brzic, U., Zavirsek, D., Linderoth, K., & Knezevic, Z. (2011). *Skolan är ute?! Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar och deras erfarenheter i skolan i Tyskland, Slovenien och Sverige*. Humboldt-Universität zu Berlin. <http://www.gender.humboldt-berlin.de/rainbowchildren/downloads/studie>

Total number of authors:

10

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

A graphic made of red string, forming a circle around the title and a large checkmark below it.

SKOLAN ÄR UTE ?!

**Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar
och deras erfarenheter i skolan i Tyskland,
Slovenien och Sverige**

Delstudie Sverige

Red. Malena Gustavson & Irina Schmitt
Lunds universitet, Centrum för genusvetenskap

LUNDS UNIVERSITET

Univerza v Ljubljani
Fakulteta *za socialno delo*

Impressum

Publicerat av
Centrum for Transdisciplinar Genusvetenskap
vid Humboldts universitetet i Berlin

Titel:
Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar
och deras erfarenheter i skolan i Tyskland,
Slovenien och Sverige

År:
2011

Författare till den svenska delstudien:
Malena Gustavson, Irina Schmitt

Grafisk form:
Sabine Klopffleisch, d17, Berlin

Tryckeri och tryckort:
Humboldt-Universität zu Berlin

Adress:
Centrum för genusvetenskap
Lunds universitet
Box 117
221 00 Lund

Copyright:
Författarna, samt Ana Marija Sobočan,
Christiane Quadflieg, Darja Zaviršek,
Maja Pan, Silke Bercht & Uli Streib-Brzič

ISBN 978-3-9805294-5

Download:
www.gender.hu-berlin.de/rainbowchildren/downloads/studie

Berlin 2011

Red. Malena Gustavson & Irina Schmitt

SKOLAN ÄR UTE?!

**Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar och deras erfarenheter i skolan
i Tyskland, Slovenien och Sverige**

Delstudie Sverige

Forskarteam / författare

Prof. Dr. Tiina Rosenberg, Dr. Irina Schmitt, Dr. Malena Gustavson, Kristin Linderöth,
Zlatana Knezevic (Lund)

Uli Streib-Brzič, Christiane Quadflieg, Evelyn Hayn (Berlin)

Prof. Dr. Darja Zaviršek, Ana M. Sobočan, Maja Pan, Silke Bercht (Ljubljana)

Innehåll

Tack	7
1. Inledning	8
Skolan, familjen och hbtq-frågor	9
2. Problemformulering och metodologi	11
I sökandet efter strategier	11
Reflexivitet som metod	11
Forskningsprocessen	12
Materialinsamling och intervjusituationer	12
Studiens gång	13
Etik	13
Etiska överväganden för den svenska delstudien	14
Transkribering (författad av Kristin Linderöth)	14
3. Studiens teoretiska ramverk	15
Att tänka »familj» genom heteronormativitet	15
Queerfeministisk begreppsanvändning	16
Maktförhållanden	16
Etnografi och representation	16
Kritiska reflektioner kring våld och homofobi	17
Konceptualisering av våld	17
Konceptualisering av homofobi och denormalisering	17
4. Den sociala och rättsliga situationen i Sverige	19
Normkritisk pedagogik	19
Familjer – benämning och inramning	20
5. Undersökningen – den svenska delen	21
Strategier: är din familj i skolan?	21
Den egna situationen som utgångspunkt – familj och släktskap bortom kärnfamiljens matte	21
Att (inte) tala om hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i skolan	22
Att vara speciell – mostånd mot identifikationsstrategier	24
Föräldrar som går till skolan och annan aktivism	25
Slutsats om strategier – familjeföreställningar ute i skolan	26
Erfarenheter av diskriminering och trakasserier	27
Vem är denna förälder? Disidentifikation som uteslutningsmetod	27
Tystandets och mobbningens makt	28
Den högljudda exotifieringen – är din mamma flata?	29

Deltagare som experter och rådgivare	30
Barnens råd till lärarna	30
Expertråd – barn till barn	31
Kunskap om homofobi – kulturellt queer?	32
Slutsats: Queer kompetens mot normativitet	33
Rekommenderad läsning	33
6. Jämförelse mellan resultaten i Tyskland, Sverige och Slovenien	35
Att ha hbtq-föräldrar/regnbågsfamilj – en angelägenhet för barn och unga i skolan?!	35
Erfarenheter av våld	35
Strategier	36
Motståndsfaktorer	37
Rekommendationer för pedagoger och skolinformatörer	37
Avslutande ord	38
7. Appendix 1: Nedslag i lagstiftningen kring hbtq-rättigheter	39
8. Appendix 2: Pedagogiskt material	40
9. Litteratur och referenser	41

Tack

Främst vill vi tacka alla som deltog i studien på så många olika sätt. Forskare brukar säga »vi kunde inte ha gjort det utan er». Men egentligen är det ni som gör jobbet och vi som bara berättar om det. Tack!

Vi vill även tacka alla våra kollegor inom daphneprojektgruppen – att samarbeta över och genom nationella gränser var en utmaning som vi njöt av och växte med. Stort tack till Ana Marija Sobočan, Christiane Quadflieg, Darja Zaviršek, Maja Pan, Silke Bercht och Uli Streib-Brzič.

Det var många kollegor och aktivister som stöttade oss med kritiska frågor, information och utrymme att berätta om projektet, både på Centrum för genusvetenskap i Lund och på andra håll. Särskilt vill vi tacka Karin Zetterqvist Nelson, Anna Malmquist, för både värdefulla kunskaper i början och i slutskedet av arbetet, för er solidariska och noggranna läsning av manus och produktiva med-verkan vid avslutningskonferensen i Berlin. Vi tackar också Kristina Henkel, Lena Sievers, Nils-Olof Zethrin, Renita Sörensdotter, Ulrika Westerlund, Maria Sjödin, Emma Rasmusson, Klara Nygren, Vjollca Haxha, Andrea Hofmann von Baltenau, Erica Elfström, Fie Lilo Ingemann, Sofie Sahar Thorlid, Sanna Lundberg och Sofia Kuno för att ni generöst bidrog med era kunskaper.

På Centrum för genusvetenskap har vi många att tacka och vill främst nämna:

Tiina Rosenberg som stöttat oss på så många sätt.

Kristin Linderöth som transkriberade intervjuerna och hade förträffliga kommentarer till analysen och metodolgin.

Zlatana Knezevic transkriberade intervjuer och översatte med stor kunskap rapporten från engelska till svenska.

Tack, Henrik Steen, för att du står ut med oss!

Tack, Kerstin Sandell, Lovise Haj Brade, Anna Olovsson Lööv, Jens Rydström för bra tips och kunniga insikter. Tack också till Helena Aghede och alla kollegor på Centrum för engagerade samtal.

1. Inledning

tillsammans med Silke Bercht, Maja Pan, Christiane Quadflieg,
Ana Marija Sobočan, Uli Streib-Brzič och Darja Zaviršek

Idag växer allt fler barn upp med hbtq- eller regnbågsfamiljer. Dessa omfattas av föräldrar som är homo- eller bisexuella, trans*-föräldrar med könsöverskridande uttryck, samt queerföräldrar.¹ Regnbågsfamiljer har blivit alltmer synliga i offentliga sammanhang, t.ex. i det sociala och politiska, i rättssystemet och i forskningen. Trots en ökad synlighet har få studier gjorts utifrån barn och ungdomars egna perspektiv och erfarenheter av den offentlighet de är en del av. Denna rapport är den svenska delstudien av ett europeiskt samarbete. Tillsammans med kollegor i Slovenien och Tyskland har vi i varje land undersökt villkoren i skolan för barn och ungdomar i hbtq-/regnbågsfamiljer och vilka erfarenheter barn och unga har från skolan. De gemensamma resultaten redovisas i rapporten: »School is out?! Results of the Comparative Study »Experiences of Children from Rainbow Families in School«» (Streib-Brzič & Quadflieg 2011). Resultaten som presenteras i denna rapport kommer bara att redogöra för de svenska resultaten och är en revidering av den internationella rapporten.² I det sista kapitlet presenterar vi en sammanfattande jämförelse mellan de tre länderna. Därtill producerar vi ett pedagogiskt material i samband med projektets avslutning – i vårt fall har vi tillsammans med serie-tecknaren Karin Casimir Lindholm gjort en affisch som återspeglar deltagarnas erfarenheter och som kommer kunna användas i undervisning för grundskolan.

Familjer är under ständig förändring. De senaste tjugo åren har inneburit stora attitydförändringar till icke-heterosexuella föräldraskap, inte minst i Europa (Rauchfleisch 1997, 2001; Zetterqvist Nelson 2007; Funke & Thorn 2011). Ökade rättigheter, som registrerat partnerskap, äktenskap, adoption av närstående barn, nationell och internationell adoption och tillgång till assisterad befruktning är några av de viktiga förändringar som skett i Sverige. Trots omfattande ändringar av lagar och regleringar har vi hittills inte haft någon ingående kunskap om hur barn och ungdomar med hbtq-föräldrar blivit bemötta i det offentliga tidigare. Därför fokuserar studien särskilt på barnens och ungdomars erfarenheter från skolan och hur skolan hanterar frågor om olika familjer.

Vår målsättning är en ökad förståelse för hur barnen och ungdomarna upplever skolans attityder till icke-heterosexuella familjer och hur det kommer till

uttryck i klassrummet och på skolgården. Vi har genomfört semistrukturerade intervjuer med 8 barn och unga och 16 regnbågsföräldrar under 2010 och 2011, samt 14 experter (forskare, myndighetsrepresentanter, lärare m.fl.). Familjerna i intervjuerna har haft olika sammansättningar och vi har samtalat med ensamstående mammor, lesbiska par med ensam vårdnad, lesbiska par med delad vårdnad från tidigare heterosexuella relationer, fyrklöverfamiljer med lesbiska och bögpar som gemensamt skaffat barn. I de kontaktnät vi fått under studiens gång står det klart att detta bara är några sätt att bilda familj och vår förvissning är att vi med studien bara gläntat på dörren för de många omvårdande och nära relationer som formas mellan barn och unga, föräldrar, närstående och lärare.

För att kunna undersöka hur barn och unga i hbtq-/regnbågsfamiljer upplever skolan har vi främst riktat in oss på vilka strategier de använder för att förhålla sig till de familjebilder som finns i skolan. Vi ville dessutom undersöka om barnen och ungdomarna upplevt diskriminering eller differentiering på grund av föräldrarnas sexualitet. Vi har också diskuterat användningen av begreppet våld i projektet. Vi använder det här som ett samlingsbegrepp för en rad kränkningar individer kan utsättas för och som inbegriper såväl fysiskt (Imbusch 2002), emotionellt, verbalt och symboliskt (Butler 1997) och strukturellt/institutionellt (Galtung 1975) som osynliggörande och tystande våld (Ås 2004). Vidare frågade vi oss hur heteronormativa familjekoder återskapas eller utmanas i skolan utifrån barnens och ungdomarnas erfarenhet. I flera europeiska länder betraktas ännu inte regnbågsfamiljer som jämlika trots nationella lagstiftningar, vilka ofta har antagits först på senare år.³

Tidigare forskning visar att regnbågsfamiljer fortfarande är behäftade med med en mängd fördomar, inte minst att själva föräldraskapet ifrågasätts av utomstående (European Commission 2006; Rupp 2009; Funke & Thorn 2010). Även om det inte tidigare gjorts forskning som rör förhållanden i skolan för barn och unga i hbtq-familjer i någon större utsträckning finns en rad studier som belyser familjeförhållanden i USA, Kanada och västeuropa. Här råder en samstämmig bild att de barn som har vuxit upp med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer inte skiljer sig i sin utveckling från barn uppfostrade av heterosexuella föräldrar (Rupp 2009; Cara-

¹ Vi använder termen regnbågsfamilj som det används i lesbiska, homosexuella, bisexuella och trans*-communities som betecknar familjer med icke-heterosexuella föräldrar. En del deltagare kände inte att begreppet passade deras erfarenhet (se vidare i kapitel 4). Vi använder därför formuleringen hbtq-/regnbågsfamiljer genomgående. Genom att skriva trans* vill vi öppna upp för ett flertal genuspresentationer, inklusive transsexuella upplevelser, utan att skapa exkluderande binariteter mellan genus och sexualitet (Hermann 2003).

² Delar av denna text är byggd på artikeln »Culturally queer, silenced in school? Children with LGBTQ parents, and the everyday politics off/in community and school«, med vänligt tillstånd av vetenskapstidskriften Lambda Nordica. Tidskrift för homo/lesbisk/bi/transforskning (Gustavson & Schmitt 2011).

³ Vid det här laget har Belgien, Nederländerna, Danmark, Island, Norge, Spanien och Sverige infört samma rättigheter för homo-sexuella och heterosexuella par. Detta innefattar även rätten för gemensam adoption.

paccio 2008; Gartrell et al. 2010, 2005; Bos et al. 2008; Stacey & Biblarz 2001; Tasker & Golombok 1997; Patterson 2005).⁴ Barn i hbtq-/regnbågsfamiljer har en reflekterande förståelse för sexuella identifikationer.⁵ I den svenska forskningen har Karin Zetterqvist Nelson uppmärksammat unga och unga vuxnas förhållningssätt till omgivningen och familjen. Hon visar också att homosexualitet inte utgjorde någon konflikt för ungdomarna själva. I det sociala beskrev de unga att heterosexistiska attityder i kamratgruppen kunde skapa en lojalitetskonflikt mellan jämnåriga och familjen bland de som var i de tidiga tonåren. Dessa konflikter övergick senare i ett mer öppet ställningstagande mot negativa attityder mot homosexuella (Zetterqvist Nelson 2002; 2001).

Tidigare undersökningar visar också att barn i regnbågsfamiljer har upplevt diskriminering och andra våldsformer i heterosociala sammanhang på grund av sin familj. Studierna antyder att barnen har blivit påverkade av direkta och indirekta former våldsformer och av avsiktlig och oavsiktlig diskriminering. Dessa vålds- och diskrimineringsgärningar skulle kunna identifieras som homofobiska när de relaterar till föräldrarnas sexualitet (Gartrell 2005, 2010; Rupp 2009; Clarke et al. 2004; Bos 2008; Carapaccio 2008). Homofobiskt och transfobiskt våld är kränkande handlingar som riktas mot både hbtq-personer och mot dem som uppfattas som hbtq-personer eller på andra sätt kan förknippas med hbtq. Termerna ger uttryck för aversion eller aggression mot hbtq-personer, vilket drabbar dem som anses överskrida normerna för genuskonventioner, heterosexuella koder och beteenden. Begreppen synliggör aversionernas riktning vilket är anledningen till att vi använder det i denna rapport (bl.a. European union agency for fundamental rights 2011). Vi vill emellertid understryka att det i grund och botten handlar om ett *heteronormativt* våld.

Vi skriver inom ramen för ett queerfeministiskt forskningsfält med fokus på normativa processer och maktrelationer. I linje med detta använder vi begreppet heteronormativitet i betydelsen att heterosexualitet uppträder som en införlivad norm i vardagliga, kulturella och sociala sammanhang liksom i strukturella och styrande ordningar och att detta sker på bekostnad av andra sätt att förstå intima relationer. Vidare återskapar det heteronormativa genuskillnader som naturliga, snarare än som språkliga och kulturella.

Studiens bidrag är att synliggöra hur familjen är ett mångfacetterat sätt att leva tillsammans och vi hoppas att föreliggande rapport kan vara ett incitament till att trotsa heteronormativitet i skolan och den diskriminerande effekt som en oreflekterad och okunnig heteronormativ vardagsmiljö kan utgöra. Att fokusera på barnens och ungdomarnas

aktörskap har stått i centrum för vår undersökning, eftersom det är i deras berättelser, skildringar och beskrivningar som vi får klart för oss hur heteronormer uppträder i skolan. Deras berättelser utgör därmed studiens kärna. Hbtq-föräldrar intervjuades också för att få en inblick i förväntningar och farhågor som regnbågsföräldrar kan ha på skolan. För att få ett bredare perspektiv har också intervjuer med olika experter gjorts, t.ex. lärare, pedagoger och politiska aktivister. Dessa har ytterligare bidragit till att klargöra bilden av skolan som utbildningsplats, om åtgärder kring diskriminering, om hur regnbågsfamiljer levt under 1990 och 00-talen och hur antidiskrimineringskampanjer påverkar attityder både i medier, i lagstiftning och i allmänhet.

Forskningsprojektet initierades och samordnades av Centrum för Transdisciplinär Genusvetenskap vid Humboldts universitetet i Berlin i samarbete med Centrum för genusvetenskap, Lunds universitet och Institutionen för social rättvisa och inkludering vid Ljubljanas Universitet. Vid urvalet av de deltagande länderna var representationen av olika sociopolitiska situationer avgörande för att möjliggöra jämförelser vilka kan vara till gagn för andra europeiska länder (se avslutande kapitel).

Skolan, familjen och hbtq-frågor

Vi har ställt frågor om skolan eftersom den utgör den viktigaste socialisationsmiljön för barn och unga. Skolan överför inte bara kunskap utan också sociala och moraliska kompetenser. Dessutom har skolan mandat att ge samma utbildningsmöjligheter till alla elever, oavsett hudfärg, genus, religiös övertygelse och sexuell identitet, vilket omfattas av skollagarna i samtliga av de undersökta länderna (Senatsverwaltung 2010; Skolverket 2011; Krek & Metljak 2011). Utöver lärandemomenten är den informella och sociala inläringen utanför klassrummet lika grundläggande som den schemalagda, t.ex. bland skolkamraterna. Skolan är en plats för förmedling och praktisering av sociala normer som kontinuerligt omförhandlas bland skolkamrater och lärare och återspeglas i läroplaner och läromedel.

Med utgångspunkt från normkritisk pedagogisk forskning förhåller vi oss kritiska till en alltmer ifrågasatt toleranssyn, i vilken tolerans gentemot »den andra» snarare riskerar att återupprätta en ojämlig norm-avvikar-relation. Problemet med ett oreflekterat toleransperspektiv är att »de andra» framställs som i behov av »vår» hjälp – en hjälp som blir obestridlig eftersom den förespeglar »den goda saken». De utpekade »andra» tillskrivs därmed ett mindre självständigt handlingsutrymme. Vi är här snarare intresserade av hur normer opererar och påtvingar en andrafiering.

Studiens resultat hoppas vi ska bidra till diskussioner om hur regnbågsfamiljer kan synliggöras

⁴ För en metaanalys av befintlig forskning, se Stacey & Biblarz 2001; Jansen & Steffens 2006.

⁵ Bland andra gör Stacey & Biblarz (2001) i likhet med Clarke et al. (2004) en kritisk anmärkning mot sakförhållandet att dessa studier utgår genomgående från de heteronormativa mallarna som norm.

och vara en levande del av skolkontexten. Vi hoppas även att forskningen kommer att användas av skollärare, föräldrar, beslutsfattare och unga vuxna i syfte att höja medvetandet om jämställdhet och olikhet och reflekterande förhållningssätt till sociala normers ambivalenta följder. För detta ändamål har vi också, med utgångspunkt i konklusionerna, utvecklat pedagogiska material för varje land, som stöd för en mer öppen och inkluderande skola.

2. Problemformulering och metodologi

tillsammans med Silke Bercht, Maja Pan, Christiane Quadflieg,
Ana Marija Sobočan, Uli Streib-Brzič och Darja Zaviršek

Vår övergripande problemformulering i den gemensamma studien var att förstå:

om barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i Tyskland, Slovenien och Sverige upplever diskriminering på grund av sina föräldrars sociosexuella levnadssätt, samt vilka strategier de använder för att förhandla om familjebilder i skolan.

Syftet var att undersöka hur barn och ungdomar med hbtq-/regnbågsfamiljer upplever skolan och på vilka sätt skolan kan utgöra ett heteronormativt rum. Vi var även intresserade av att ta reda på hur lärare och föräldrar kunde stödja barn och unga i hbtq-/regnbågsfamiljer samt om deras familjer fanns representerade i läroplaner, läromedel och lärandeprocesser. Vi har också strävat efter att lyfta fram barnens och ungdomarnas egen kompetens vad gäller eventuella förändringar i skolan. Vi betraktar deltagarnas erfarenheter som speglingar av bredare frågor om delaktighet och utanförskap i skolor som sociala rum och därmed relevanta för alla skolbarn och skolungdomar.

I sökandet efter strategier

Hellre än att uttryckligen ställa frågor om erfarenheter om homofobi har vi ställt öppna frågor om olika erfarenheter och strategier som intervjupersonerna har i skolan. På så sätt har vi velat ge utrymme för dem att avgöra vilka erfarenheter de vill återge. Vi har också varit måna om ett deviktimerande förhållningssätt och därför velat framhålla intervjupersonernas aktörskap och självständiga handlingskapacitet. Därav ligger vårt fokus på strategier och erfarenheter. Vi har också strävat efter att uppmärksamma perspektiv som tar hänsyn till andra former av diskriminering t.ex. rasism eller funktionalitet (Nash 2008; de los Reyes & Mulinari 2005; Taylor 2009).

Att söka efter strategier innebär att vi betraktar sociala relationer som förhandlingsbara inom institutioner, vilka måste förstås både utifrån de villkor som utgör det sociala och de sammanhang som gör villkoren specifika. Genom att betona dynamiken i dessa förhandlingar eftersträvar vi att få syn på hur attitydförändringar är möjliga eller svåra att påverka för den enskilde.

Reflexivitet som metod

Vi har bedrivit studien inom en feministisk kunskapsram. Under projektets gång har vi varit uppmärksamma på de lokala förutsättningarna och därför skiljer sig de olika ländernas metoder åt i detaljerna. Samtidigt utvecklade vi gemensamma förhållningsramar för den jämförande delen av projektet. Det gjorde oss medvetna både om det specifika som det komplexa i jämförelsen mellan länderna. Vi insåg tidigt att en del av forskningsämnets termer och begrepp inte kunde komma till lika stor användning i alla tre sammanhang. Exempelvis diskuterade vi de särskilda betydelserna av »regnbågsfamiljer», »regnbågsbarn», »samkönade familjer», »hbtq-familjer», »denormalisering» och den amerikanska termen »queer spawn» (queeryngel) som enligt amerikanska aktivister betecknar en gemenskap mellan barn och unga med hbtq-föräldrar (Epstein 2009). Det är från dessa gemensamma diskussioner vi har format våra analytiska ramverk. Familj är ett tänjbart begrepp som omgärdas av förutsägbara och entydiga representationer. Dess förändring och omförhandling bör därför förstås i sitt sammanhang, här speciellt i hur hbtq-/regnbågsfamiljer själva definierar sina familjeband. Våra egna förväntningar på projektet har också präglat de diskussioner och överväganden vi gjort längs vägen. Reflektioner kring vilka slags berättelser vi hoppades på att få höra eller vilka deltagare som skulle vilja medverka var avgörande i utformningen av frågeguider, metodval och teoretiska ansatser. Förväntningarna har dessbättre kontinuerligt lett oss in på områden vi inte hade väntat oss och format studien till en pågående diskussion mellan deltagare, engagerade personer i hbtq-communityt och forskarkollegor. Våra kritiska reflektioner speglar överväganden dels kring hur viktimeringsberättelser som framgångssagor är förankrade i återgivningarna av regnbågsfamiljer, dels hur många av deltagarna försöker skapa alternativa berättelser utan att vifta bort det faktum att hbtq-personer ännu utgör en sårbar grupp. Medan berättelser om viktimering kan läsas som motiverande för nuvarande och framtida forskning och politiskt engagemang, kan deviktimerande berättelser rättfärdiga den handlingsförklaring som ett offerskapande också delvis innebär. Samtidigt kan båda berättelserna, om inte kritiskt begrundade, positionera hbtq-föräldrar i ett förenklande sken. Vi har strävat efter en kritisk förståelse av aktörskap, där vi utgår från att männis-

kor är kapabla att förhandla sina positioner i sina specifika sammanhang (Bacchi 2005; Christensen & Prout 2002; Epstein 2009).

Forskningsprocessen

Inför materialinsamlingen och analysen har vi använt skilda metoder och samlat in olika material. Såväl från ett metodologiskt som från ett hbtq-politiskt perspektiv avsåg vi att inrikta oss inte enbart på barn och ungdomar med lesbiska, homosexuella föräldrar, utan ville även reflektera bisexuellas, trans*, intersex och många andra queera personers erfarenheter, som liksom lesbiska och homosexuella föräldrar verkar i skärningspunkten av dessa kategoriseringar (Schmitt 2010). I alla tre länder har vi:

- tagit kontakt med deltagare – barn, föräldrar, experter – genom snöbollsteknik, hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljers nätverk och internetforum. Detta har skett såväl inom som utanför forskarnas befintliga forskningsnätverk. Vi syftade till att nå olika deltagare i relation till familjeformationer, socioekonomisk bakgrund, genusuttryck och närhet till, eller avstånd från, hbtq-sammanhang. Denna process såg olika ut i varje land.
- träffat **barn och ungdomar** med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i åldrarna **8–20** år för intervjuer. Inför somliga intervjuer träffade vi barn och ungdomar enskilt, medan andra valde att bli intervjuade tillsammans med syskon. Vi bad en del av de yngre barnen att rita sin familj. För att kontextualisera vår frågeställning intervjuade vi **hbtq-föräldrar/regnbågsföräldrar**. Vi var intresserade av att veta huruvida de kände till eventuella diskrimineringsupplevelser hos sina barn, deras reaktioner på faktiska erfarenheter, liksom strategier för att på egen hand och tillsammans med sina barn hantera dessa upplevelser. Vi ville veta ifall föräldrar diskuterar rädslor och erfarenheter av diskriminering, homofobi och transfobi med sina barn, närstående, andra föräldrar, lärare och andra. Vi tittade på hur föräldrarna var engagerade i skolor och hur detta engagemang präglas av andra sociala relationer, t.ex. klass eller rasialisering (Taylor 2009; Jiménez 2009).
- Vi har även intervjuat och haft informella samtal med **experter**. Dessa är lärare, andra utbildare, socialarbetare, psykologer, hbtq-aktivister, forskare och beslutsfattare. Dessa intervjuer genomfördes eftersom vi var intresserade av att relatera våra resultat till de sociokulturella sammanhangen och till olika utbildningspolitik. Resultaten visade sig även vara användbara i kontextualiseringen av barnens och ungdomarnas erfarenheter. Vi har frågat efter vad lärare, forskare och aktivister har för syn på den dagliga normaliseringen av heterosexualitet och hur de resonerat kring homofobiska och transfobis-

ka gärningar och attityder som osynliggörande, tystande, sexualisering och exotisering. Vi ville också veta hur lärare hänvisar till eller använder skollagen, läroplanen med flera sociopolitiska ramverk i arbetet med frågor om inkludering och uteslutning.

- utgått från intervjuguider, särskilt utformade efter olika deltagargrupper skräddarsydda efter landsspecifika situationer. Frågorna i intervjuguiderna (för vuxna och barn) utvecklades till att bli så öppna som möjligt i kombination med att vi eftersträvat en hög sensitivetsnivå för att formulera adekvata frågor

Intervjuernas längd varierar mellan en och tre timmar. Vi kom överens med både barnen och föräldrarna om att föräldrarna inte skulle vara med när barnen intervjuas och att barnen inte skulle närvara under intervjuerna med föräldrarna (det senare fallet hade ett fåtal undantag). Detta möjliggjorde ett utrymme där de fick tillfälle att prata mer öppet om sina erfarenheter. Alla intervjuer har spelats in, transkriberats och analyserats. I analysen ryms olika berättelser om skolor, vänner och familjer som deltagarna har diskuterat.

I följande reflektioner diskuterar vi forskningsprocessen som den sett ut mer specifikt i den svenska delundersökningen.

Materialinsamling och intervjusituationer

Intervjuerna är interaktiva situationer med bestämda maktrelationer. Intervjuerna med barnen och ungdomarna har satts i främsta rummet, följt av intervjuerna med föräldrarna och experterna. Vi förstår intervjuer som återskapande processer som inte syftar till att återge »sanningen» utan fokuserar på deltagarnas berättelser och hur dessa inordnas i eller gör motstånd mot diskursiva mönster. I forskningsprocessen reflekterade vi över barnens och ungdomarnas reaktioner på oss som forskare och hur de skulle förhandla lojalitet med sina föräldrar (Epstein 2009: 15; Garner 2005). Vi var också angelägna om att anpassa intervjusituationen till deltagarens ålder.

Även teoretiska ståndpunkter laddar intervjusituationen och intervjuarbetet i en studie. Vi betraktar intervjudeltagarna som experter på sina liv, erfarenheter och reflexiva samt med en analytisk insikt i sina tankar kring vardagen. Vår uppgift har varit att på olika tolkningsnivåer föra samman ett antal berättelser för att söka efter mönster, likheter och även sällsamheter.

Studiens gång

Inför fältarbetet ställdes vi inför en paradox. Vi spred ordet om studien i våra personliga och professionella nätverk (som inkluderar lärare), tog kontakt med *Riksföreningen för skolsköterskor*, nätverk för regnbågsfamiljer, hbtq-organisationer och utformade även en sida på Facebook (*Regnbågsbarn Daphne*). Vi var självsäkra i att vår position som queerfeministiska genusforskare skulle underlätta för oss att komma i kontakt med deltagare. Vi har från början fått stöd från många personer som bekräftade hur viktig denna forskning skulle bli. Dock har omsättningen från goodwill till deltagande i forskningen gått mindre smidigt än väntat. Samtidigt som vi har aktivt försökt att komma i kontakt med barn och föräldrar med skilda upplevelser av att leva i Sverige förstår vi att vår studie reflekterar hbtq-erfarenheter hos en urban, vit medelklass, men där de socioekonomiska villkoren uppvisade stora skillnader vad gällde utbildning, yrken, hälsa och boende.

De föräldrar vi träffade identifierade sig som lesbiska, homosexuella, bisexuella, queera, och/eller trans*. Genom att ta upp och analysera sexualitet och genus som sammanhängande men inte naturligt sammankopplade, ville vi arbeta med befintliga erfarenheter som inte enbart reflekterar kategoriseringar som lesbisk och homosexuell. Detta inkluderade erfarenheter där »samkönade» föräldrar genuskodar sig som trans*.

Under forskningens gång har vi aktivt diskuterat den i en rad sammanhang, både i forskningsseminarier och i hbtq-sammanhang. Utöver informella samtal med aktivister och föräldrar presenterade vi projektet på Regnbågsfestivalen 2010 i Malmö, på Springpride 2011 i Eskilstuna och Regnbågsdagar 2011 i Malmö. Vi har också varit aktiva i workshops med lärare i normkritisk pedagogik, skrivit en artikel i tidskriften för skolsköterskor *Skolhälsan* (Gustavson & Schmitt 2010) samt publicerat några tidiga resultat i *Lambda Nordica* (Gustavson & Schmitt 2011).

Vi intervjuade **8 barn och ungdomar**. Deltagarna fick välja till exempel om ett syskon fick närvara. Vi genomförde intervjuer även med **16 föräldrar**. Trots det jämna numret var alla inte par. Föräldrar som levde tillsammans intervjuades också tillsammans. Bland de fyrklöverfamiljer vi träffade intervjuades de sammanboende föräldraparen för sig. Vi kontaktade **14 experter** (forskare, utbildare, beslutsfattare, aktivister) i två etapper, i studiens början samt senare i samband med diskussioner om pedagogiska handböcker.

Vid de flesta tillfällena genomfördes intervjuerna hemma hos deltagarna. Under en intervju med en av fyrklöverfamiljerna genomfördes intervjuerna

både i pappornas respektive i mammornas hem. Deltagarnas känsla av trygghet och förtroende kom alltid i första hand. Oftast intervjuades barnen eller ungdomarna i sina egna rum eller något annat rum där vi kunde stänga till. Med de yngre barnen diskuterade vi också lekar, leksaker och andra ting av relevans i deras vardag, vilket gav oss ett sammanhang av hur det är att växa upp i Sverige idag där leken behandlar inte bara sociala relationer utan också känslomässiga konfliktsituationer, sociala färdigheter, vänskap, önskemål och individualitet.

Vi upplevde att det var lätt att få kontakt med barnen och ungdomarna och att de gärna samtalade om både sin skolsituation och sina familjer. Samtliga hade bra relationer till alla sina föräldrar. De flesta föräldrarna hade gemensam vårdnad. Många barn och unga bodde varannan vecka hos sina mammor och varannan hos sin pappa (och eventuellt hans nuvarande partner och barn) från mammas tidigare relation. Ett av barnen hade ett nära förhållande till sin mammas före detta flickvän. Den gemensamma vårdnaden betyder inte att förhållanden mellan föräldrarna i de olika konstellationer alltid var konfliktfria, men detta var något vi fick reda på under intervjun med föräldrarna, snarare än under intervjun med barnen.

Vidare och som vi kommer att diskutera under våra resultat, fick vi också veta att de flesta av barnen har goda erfarenheter från skolan med smärre eller ingen direkt mobbning alls. Många av de yngre barnen ansåg att det var svårt att förstå varför det förekom frågor om deras föräldrars samkönade förhållande och frågor om mobbning i skolan. Detta innebär inte att de inte kunde hitta kopplingar mellan vissa erfarenheter av att ha blivit ifrågasatta för att ha en »annorlunda» familj; men detta skedde oftast inte i form av öppen mobbning eller trakasserier, med undantag från några av barnen och de unga. En tonåring hade upplevt direkta trakasserier och diskriminering.

Kopplingen mellan eventuell diskriminering och familjesituationen var oftare ett bekymmer för föräldrarna då många av dem oroade sig för att barnen automatiskt skulle göra kopplingar mellan lesbisk, homosexuell, bisexuell och trans* eller queeridentifikation med viktimisering eller avvikelse. Vi var väldigt noga med att inte sätta ord i mun på barnen (eller föräldrarna).

Etik

I fråga om de etiska dilemmen med barn och ungdomar vill vi knyta an till pågående diskussion om reflexiv barn- och ungdomsforskning (Schmitt 2008: 65): [...] *there are methodological problems particular to the study of children's cultures that begin when one asks the question: »where is the child's perspective?» Only by answering this question can re-*

searchers begin to move away from the notion that the majority of elements of peer culture originate from children's perceptions of, and reactions to, the adult world [...] Moreover, it is important to understand the relationship between the researcher and her informants. Children experience much of their contact with adults in subordinate positions of power. (Caputo 1995: 32–33)

I reflexiv barn- och ungdomsforskning arbetar forskaren med en förståelse för barn som sociala aktörer och aktiva deltagare i forskningssamtal med rätten att delta, bli informerade, ställa frågor och bli lyssnade på (Christensen & Prout 2002; United Nations 1989). Som Christensen och Prout påpekar behöver forskaren inte använda bestämda metoder men vara medveten om »*local cultures of communication among children, paying attention to the social actions of children, their use of language and the meanings they put into words, notions and actions.*» (Christensen & Prout 2002: 482). Som forskare uppfattar vi oss själva och deltagarna, oavsett om det är barn eller vuxna, som sociala aktörer i olika sammanhang.

Ett etiskt förhållningssätt rör såväl övergripande frågor om forskningens trovärdighet, som transparens, öppenhet och former av kommunikation, som skyddet av deltagarens rättigheter, privatliv, integritet, värdighet och respekt. Utöver detta är det viktigt för oss att resultaten görs tillgängliga för deltagarna. Kontakten med barnen och ungdomarna skedde mestadels via föräldrarna. Vi följde de etiska riktlinjer som är standard inom samhällsvetenskaplig forskning med skriftligt anpassade samtycken från samtliga intervjupersoner.

Etiska överväganden för den svenska delstudien

Det svenska projektet granskades och godkändes av den Regionala etikprövningsnämnden som grundar sig på lagen om etikprövning av forskning. Vi vände oss till presumtiva intervjupersoner med inbjudningsbrev och intervjuguider. Alla deltagare fick ta del av en skriftlig förfrågan om samtycke för alla intervjugrupper (barn, föräldrar, experter). Därefter förklarade vi våra skyldigheter som forskare för att försäkra deltagarna om deras integritet i forskningen och vår vetenskapliga hantering av forskningsmaterialet. Integritet innebär att deltagandet är frivilligt, att vi som forskare håller deltagarnas identitet konfidentiell, att alla personligt identifierbara material kommer att förvaras i ett låst skåp och att vi anonymiserar alla deltagare direkt i transkriberingen. Deltagarna var även informerade om att de har rätt att dra tillbaka sin medverkan och att de kan kräva information angående vilka personuppgifter vi arkiverar.

Vi har intervjuat syskon men kommer häfter inte markera deras syskonskap i analysen eftersom

de då lättare skulle kunna identifieras. Vi har också beslutat att bryta upp några av barnens berättelser och lägga fram dem under olika namn i de fall vi kände att berättelsen fått en alltför påtaglig koppling till en viss person. Vi nämner inte heller om vi har intervjuat både barn och föräldrar i samma familj.

Transkribering (författad av Kristin Linderöth)

Det tycks råda konsensus i litteraturen kring att transkribering, även om det ofta behandlas så i praktiken, inte kan reduceras till ett manuellt arbete (Tilley & Powick 2002; Witcher 2010; Klein 1990; Evers 2011; Ross 2010; Duranti 2006; Downs 2010; Davidson 2009; 2010). Evers som gjort en översyn av litteratur om transkribering 1979–2009 menar att denna visar att transkribering är en teoretisk, selektiv, tolkande och representerande process, eller som Barbro Klein uttrycker det »en analytisk akt» (Klein 1990). Det bristande vetenskapliga intresset för transkriberingsprocessen kan relateras till uppfattningar om att den som transkriberar åstadkommer en direkt samstämmighet mellan inspelningen och texten (Tilley & Powick 2002). Tilley och Powick understryker vikten av att ifrågasätta antagandet att inspelningen är detsamma som data, att transkriptionen är detsamma som inspelningen och således att transkriptionen är detsamma som data (2002). Transkribering handlar om urval och således om utövande av makt i forskningsprocessen (Ross 2010). Som Klein skriver är transkribering ett arbete som kan förfinas i det oändliga. Det centrala blir att fånga in de aspekter som är centrala för ändamålet. En strävan efter exakthet är i sig ingen garanti för goda analytiska resultat (Klein 1990: 54). Denna slutsats dras också av Ross (2010).

Tilleys och Powicks (2002) studie av inhyrda transkriberingspersoner visar att det medför särskilda svårigheter och utmaningar när den som transkriberar inte är den som varit med under intervjuerna. Tilley och Powick rekommenderar att inhyrda transkriberare har kopplingar till den aktuella forskningen. De understryker också vikten av kontinuerliga diskussioner mellan forskarna och den som transkriberar om processens komplexitet, tydliga instruktioner samt att forskarna, om möjligt, gör stickprovslyssningar på inspelningar och jämför med transkriptionerna (Tilley & Powick 2002).

3. Studiens teoretiska ramverk

tillsammans med Silke Bercht, Maja Pan, Christiane Quadflieg,
Ana Marija Sobočan, Uli Streib-Brzič och Darja Zaviršek

Vår analys grundar sig på varierande tvärvetenskapliga teoretiska ansatser och begrepp i queerfeministisk teori som kännetecknas av hur normer uppstår, skapar gränser eller utmanas. En annan viktig komponent är att vi som forskare själva positionerar oss i fältet. Det betyder att våra tolkningar förankras i teoretiska perspektiv och i etiska överväganden som utgår från ståndpunkter om social rättvisa (Haraway 1988). I det här sammanhanget innebär det att våra perspektiv motiveras av intressen som i första hand representerar social rättvisa och jämlikhet, inte minst vad gäller frågor om sexualitet, hudfärg, etnicitet, religion, funktionsmöjligheter, ålder och genus (Rasmussen 2006). Vi menar även att dessa frågor är mer komplexa än att bara addera en rad med skillnadsskapande kategorier. Vi säljar oss till de teoretiker som problematiserar även dessa frågor och som menar att rättvisefrågor ibland bidrar till att återupprätta de normer som skapar dem, vilket till exempel kan leda till re-viktimisering eller till en identitetspolitisk stagnation (Brown 1995). För att på skolan applicera dessa tankar om normer och frågor om rättvisa, har det varit centralt för oss att förstå hur familjenormer återskapas eller omförhandlas de dagliga skolrutinerna. Vi är eniga med Epstein om att:

schools not only reproduce dominant cultural norms such as homophobia, sexism and heterosexism, but are important sites for the production of sexual and other identities. (Epstein 1999: 68)

Den normkritiska pedagogiken är sedan länge eniga, som Epstein hävdar, att:

understandings of the meanings and practises that make up broader student cultures around issues of sexuality and family are crucial to developing pedagogical and administrative practises that effectively challenge dominant norms. (Epstein 1999: 68)

I analysen problematiseras därför särskilt hur de sociala kategorierna genus/sexualitet och familj skapar och återskapar betydelser i skolan. Vi belyser därför hur heteronormativa föreställningar och värderingar bidrar till att upprätthålla homo- och transfobiska diskurser och praktiker, samtidigt som vi också undersöker hur det heteronormativa kontinuerligt utmanas och om flera möjliga bilder om familjen erbjuds som en möjlighet inom skolrummet.

Att tänka »familj» genom heteronormativitet

Vår främsta teoretiska utmaning har visat sig vara att dekonstruera föreställningen om »familj» och genus-/sexuella identitetsformationer, eftersom normativa föreställningar om familj är vanliga referenspunkter i skolan och inom utbildningsväsendet som helhet. Begreppet heteronormativitet är användbart för en kritisk läsning av föreställningen om familjen och bidrar till ett ifrågasättande av de normativa antagandena snarare än ett återuppreparande av icke-normativa familjeformationer som avvikande. Föreställningen om heteronormativitet hjälper oss att förstå de normativa antagandena för de, till synes, »naturliga» eller »normala» sociala formationerna och förhållandena, såsom det »heterosexuella monogama vita medelklassparet» (Butler 1990; Rosenberg 2002). Att dessa formationer bibehåller statusen som »normala» beror på hur sociala överenskommelser reglerar såväl handlingarnas och språkbrukets slentrianer som samhällslagar och traditioner, vilket oftast ger privilegier och belöningar till dem som utför normalitetspraktiker.

Som alla andra ingår även barn och ungdomar i regnbågsfamiljer i heteronormativiserade strukturer i vilka de ofta antingen förväntas att drabbas av eller verkligen drabbas av diskriminering när omgivningen agerar efter normativa agendor. Barnen och ungdomarna tillskrivs därför ibland också icke-normativa sexualiteter på grund av deras föräldrars sexualitet (Mooney-Somers & Somers 2009).

Enligt Stevi Jackson kan sociala konstruktioner av genus/sexualitet teoretiseras på fyra plan:

the structural, at which gender is constructed as a hierarchical social division and heterosexuality institutionalized, for example, by marriage, the law and the state; the level of meaning, encompassing the discursive construction of gender and sexuality and the meanings negotiated in everyday social interaction; the level of routine, everyday social practices through which gender and sexuality are constantly constituted and reconstituted within localized contexts and relationships; and finally, at the level of subjectivity through which we experience desires and emotions and make sense of ourselves as embodied gendered and sexual beings. (Jackson 2005)

Jackson lyfter fram hur heterosexualitet genomsyrar vardagslivets sociala praktiker och återskapas därmed som norm för intima relationer och begär, vilket får återverkningar i merparten av sociala och politiskt diskursiva praktiker. Det gäller inte minst i utbildningssituationer. Dessa praktiker upprätthåller en assymetrisk olikhet tvärs över sexuella identiteter genom att upprepat legitimera att dikotomin manlig/kvinnlig kroppslig skillnad är den riktiga och enda giltiga ordningen.

Eller som Kevin K. Kumashiro resonerar:

oppression originates in discourse, and, in particular, in the citing of particular discourses, which frame how people think, feel, act, and interact. In other words, oppression is the citing of harmful discourses and the perpetuation of harmful histories. (Kumashiro 2000: 40)

Vi arbetar utifrån en »queerläsning», i vilken vi förstår subjektivering som dels konstituerad av diskurser dels lokaliserad i sociala organisationer, t.ex. familjen. De normer som återskapas diskursivt och i praktiken är centrala för vår analys. I en normkritisk analys förskjuts perspektivet från en analys av olikhet till en analys av normer. Vår kritik riktas med andra ord mot de styrande ordningar som upprätthåller en heteronormativ diskurs. Med detta i åtanke ses olika begrepp och praktiker av icke-konventionella/icke-heteronormativa relationer som en möjlighet att destabilisera konstruktionen av den normerande heterosexuella matrisen, t.ex. hbtq-föräldrar och regnbågsfamiljer (Bower & Klecka 2009; Butler 1990, 1993).

För att åskådliggöra den teoretiska ansatsen väljer vi att nedan klargöra några begrepp och förhållningssätt för vår analysstrategi.

Queerfeministisk begreppsanvändning

Vi fokuserar på forskningsdeltagarnas aktörskap genom att lägga vikt vid deras strategier, det vill säga, vi ser deltagarna som kunskapsbärande subjekt och experter på sina liv. Med det menar vi att barn och unga med hbtq-/regnbågsföräldrar inte bara definieras utifrån sin familjesituation utan själva gör sig icke-normativa erfarenheter, vilket utgör grunden för deras subjektivitet. Postkoloniala och queera perspektiv har kritiserat föreställningen om så kallade minoriteter som enhetliga subjekt eller positioner, eftersom dessa kollektiv blir förenklade istället för att se till heterogeniteter inom »grupper» och den sociala positionens komplexitet (de los Reyes & Mulinari 2005). En person som kan vara privilegerad i en situation kan samtidigt vara utesluten från delaktighet i en annan eller uppleva previlgering och underordning på samma gång. Att lyfta fram skilda erfarenheter och spänningar inom kategorierna synliggör istället de processer som den

enskilda måste förhålla sig till inför de kategorier som definierar henne, vilket gäller både de markerade och omarkerade kännetecken för kategorin. Med andra ord kan synliggörande förstås som ett erkännande för en person i ett sammanhang men som exponering eller exotisering i ett annat. Aktörskapet handlar därför främst om vilka handlingsutrymmen som subjektet tar för att skapa en autonomi som distanserar sig från en villkorad benämningsmakt (Eduards 2002). Detta aktörskap är inte underkastat ett utpekat kollektiv, t.ex. diskurser om genus eller etniska diskurser men måste alltid förhålla sig till dem. Diskurserna som verkar reglerande för den sociala och kulturella organiseringen av beteenden, vanor, anspråk på vad som är sant är lokala och historiskt tillfälliga i sig och måste kontinuerligt förändras eftersom de ständigt utmanas av de motstånd som subjektet gör mot diskursens verkan och förändring möjliggörs genom spänningen mellan diskursernas fixering och subjektets agens (Bacchi 2005).

Maktförhållanden

Förhållandet mellan intervjuaren och den intervjuade har diskuterats i t.ex. etnografisk forskning. Under de senaste decennierna har de etiska tillvägagångssätten dessutom genomgått en rad förändringar. Tidigare hade intervjupersoner uppgiften att informera ett ackumulerande vetande genom sitt betraktelsesätt eller sin levda erfarenhet. Intervjupersonen betraktades som en källa vars kunskap skulle utforskas av vetenskaparen. Numera arbetar vi efter en kommunikationsinriktad idé om intervjun som en plats för en gemensam konstruktion av forskningsberättelsen. Denna syn på samtal som dialog har också delvis kritiserats av feministiska forskare eftersom en dialog i viss utsträckning döljer att förhållandet mellan intervjuaren och intervjupersonen inte är horisontellt utan inbegriper maktrelationer på olika plan, förhållanden som genus, sexualitet, hudfärg och utbildning, klass, dialekter, förmågor, ålder och frågor om forkarens tolkningsföreträde under analysen av intervjumaterialet.

Etnografi och representation

Feminismen har ofta utforskat de erfarenheter som blivit marginaliserade i vetenskapen, vilket ibland också inbegripit en vilja att förmedla budskap, krav och erfarenheter av exploatering från grupper som annars inte kommer till tals i etablerade sammanhang som forskning eller opinionsbildning. »Att ge någon röst» har blivit kritiserat för att etnografen varken kan vara en neutral budbärare och heller inte representant för en grupp de inte själva tillhör. De flesta etnografer är idag eniga om att »att ge någon en röst» riskerar att vara en alltför arrogant hållning eftersom det antyder att marginaliserade grupper skulle vara oförmögna att föra sin

egen talan (Ahmed 2000). Detta motiverade oss att reflektera över vårt förhållningssätt till intervjuer och vår hantering av intervjuerna. Förutom de mer formella etiska riktlinjerna i vilka deltagandet är frivilligt och intervjupersonen informerad om projektets syfte har vi också ansvar för att tolkningen inte motsvarar våra egna förväntningar utan att de också är förankrade i de erfarenheter som intervjupersonerna delar med sig (Madison 2005). Det innebär att intervjusamtalen inte bara är ett objekt för tolkning, utan en relationell plats där intervjuberättelsen både ger öppningar för att synliggöra mönster som tydliggörs i helheten och där intervjupersonen också korrigerar intervjuaren. Det är viktigt att korrigeringar som dessa framkommer, oavsett om det är en tolvåring med två pappor eller som sociologen Barbara Czarniawska skrivit om, eller en manlig chef som är nedlåtande mot en kvinnlig student (Czarniawska 2005). Att bli korrigerad är ett av de moment i intervjun där intervjupersonen uppträder som expert och utgör därmed en analytisk spänning. Det betyder inte att forskare i analysen sedan måste hålla med en intervjuperson, så länge det framgått vad syftet med intervjupersonens berättelse är. Att analysera intervjuer och deltagande observationer är ett sätt för forskaren att ge något tillbaka till fältet (Czarniawska 2005). Med andra ord handlar det inte om att ge någon en röst, utan om att ge tillbaka en analysberättelse. Transaktionen handlar inte om att försöka jämma ut ett från början ojämlikt förhållande i vilken forskaren har det slutliga tolkningsföreträde, utan att den etnografiska dialogen har potential att utmana både den initiala tolkningsfantasin och därmed de teoretiska ansatserna som upprättats i en annan erfarenhetskontext (Madison 2005; Baxter 2003).

Kritiska reflektioner kring våld och homofobi

Konceptualisering av våld

Våld i sociala relationer omfattar både direkt fysiskt som psykiskt våld, tvång, trakasserier och osynliggörande. Vi betraktar också dominans, att sätta någon i beroendeställning (t.ex. genom skuld och skuldbeläggande eller godtyckliga straffanden), exkludering och diskriminering som förutsättningar för våldsutövning (Neidhardt 1986). Vi refererar därför till våldsbegrepp som inte låter sig begränsas till det fysiska eller som definieras som avsiktlig makthandling med fysisk skada som följd, utan refererar till begreppet i en bredare bemärkelse (Popitz 1992). Detta begrepp innefattar psykologiskt våld, även vanligt i våld i nära relationer som för det mesta är dolt för omgivningen. Videar innefattas uteslutning, förödmjukelse och (falsk) ryktes-spridning (Ittel & Salisch 2005). Mobbning definierar vi som systematisk misshandel av person, av en

enskild förövare eller en mindre grupp och under lång tidsperiod (Schäfer & Herpell 2010). Vår definition av våld omfattar också institutionella, samhälleliga och symboliska strukturer som potentiella våldsgenererande faktorer (Galtung 1975; Bourdieu & Passeron 1973). Här skulle vi också vilja inkludera osynliggörande och tystande som normaliserade praktiker (Ås 2004). Vi ansåg det också vara viktigt att särskilt analysera betydelser och praktiker av våld i de tre olika länderna som ingått i studien.

Konceptualisering av homofobi och denormalisering

Homofobi, transfobi och denormalisering är några av de diskriminerande praktiker som vi diskuterar i analysen. Homofobi kan kort sammanfattas som negativa inställningar till och diskriminering och förnedring av dem som är eller uppfattas som hbtq-personer. Transfobi kan sammanfattas som negativa inställningar till och diskriminering och förnedring av personer som uppfattas eller är transvestiter, transsexuella eller personer med ett genusuttryck som av förövaren uppfattas som okonventionellt eller avvikande.

I utveckling av begreppet normalisering använder vi här termen denormalisering för att betona normaliseringens effekter (Hornscheidt et al. 2011). Att beskriva de som inte passar in under (hetero)normer som o-normala är ett sätt att peka ut dem som »avvikande andra» och i sig en exkluderande handling (Hark 1999; Butler 2009). Att använda termen denormalisering är ett sätt att fokusera på heteronormativa maktordningar, både mellanmännsliga och strukturella i skolan (hos pedagoger och i läroplanen). Vi vill understryka att diskussionerna kring diskrimineringspraktiker oftast inte bara handlar om fysiskt våld eller direkta kränkningar. Normalisering och denormalisering opererar genom förväntade beteenden, vilka kan tysta eller osynliggöra erfarenheter som inte matchar dessa förväntningar. Sådana processer kan verka oskyldiga, som t.ex. »jag bara frågade» (Sullivan 2004: 169).

Vi har under arbetet återkommande reflekterat över användningen av termerna homofobi och transfobi. De är användbara i politiska sammanhang för att ta upp diskriminerande praktiker mot hbtq-personer och arbetet emot diskriminering (European Union Agency for Human Rights 2009). En invändning är också att termen homofobi bygger på ett psykopatologiskt och individualiserat perspektiv, vilket skymmer strukturella och mellanmännsliga maktrelationer inom heterosexistiska praktiker (Herek 2009, 2004). Den feministiska kritiken lägger tonvikten vid det indirekta genom att härleda till sexistiska genusnormer som omgärdar sexuella uttryck (Marehn 2011).

Dock kan begrepp som homofobi och transfobi hjälpa till att förstå det strukturella inbäddandet av diskriminerade strategier (Meyer 2009). Homofobi och transfobi kan upplevas oavsett individuella identifikationer om, till exempel, ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer är utsatta för homofobisk och transfobisk diskriminering (Bouley 2007; Van Gelderen et al. 2009). På så sätt är det meningsfullt att skilja mellan »direkt» och »indirekt» homofobi inom en förståelseram att identifikationer och kroppar varken är fixerade eller stabila.⁶ Vår diskussion om användningen av termerna i analysen reflekterar de olika positionerna inom forskningsfältet.

Inte alla forskare inom fältet använder beteckningen homofobi för att analysera barn och ungdomar i hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer och deras erfarenheter. Susan Golombok uppger till exempel att unga vuxna med lesbiska föräldrar inte hade varit »retade» mer än deras klasskamrater men att de var »känsligare» för retningar för (sin) sexualitet (Golombok 1997: 30; Zetterqvist Nelson 2002). Vi vill senare diskutera möjligheterna att läsa denna »känslighet» som en kompetens.

6 Tidigare forskning är har intensivt intresserat sig för barnens sexuella läggning och (barnens) genusidentiteter med särskilt lesbiska och trans*-föräldrar och forskare poängterar att föräldrarnas sexualitet och genusidentitet har lite eller inget betydelse för barnens utvecklings (Green 1978; Golombok 1997). Samtidigt som det anses vara viktigt i kontexten av legala förändringar, ifrågasätter vissa forskare och aktivister behovet och användningen av sådana berättelser (Mooney-Somers & Somers 2009; Kuvalanka & Goldberg 2009).

4. Den sociala och rättsliga situationen i Sverige

År 2009 räknade Statistiska centralbyrån 749 barn och ungdomar under 22 års ålder som levde med antingen ett lesbiskt eller manligt homosexuellt föräldrapar, ett antal som har ökat sedan 2004 (Statistiska centralbyrån 2009). Under perioden 2005–2009 fick 568 lesbiska par fertilitetsbehandling i svensk sjukvård. Anna Malmquist och Karin Zetterqvist Nelson menar också i en kommande undersökning att omkring 200 familjer adopterats genom närståendeoption sedan 2005 (Malmquist & Zetterqvist Nelson kommande 2012; Malmquist & Zetterqvist Nelson 2010: 13). Vi utgår ifrån att många fler barn och ungdomar lever med regnbågsfamiljer än vad statistiken visar, inte minst eftersom statistiken bygger på en tvåsam familjemodell – detta trots att många barn och unga växer upp med fler än två vuxna i sina familjer.

I spetsen för debatten om adoption- och insemineringsrätt i slutet på 1990-talet i Sverige underströk förespråkarna för adoption och assisterad befruktning att barn redan växte upp i hbtq-/regnbågsfamiljer (Eman 1996; Malmquist & Zetterqvist Nelson 2008; Malmquist & Zetterqvist Nelson 2010; RFSL n.d.-a, n.d.-b). Många av dessa barn hade tillkommit i heterosexuella förhållanden och det fanns en växande grupp av hbtq-personer som hittade egna sätt att skaffa barn i sina relationer (Ryan-Flood 2009; Zetterqvist Nelson 2007). 1997 höll Folkhälsoinstitutet en utfrågning om »Homosexuella och barn» till vilken politiker, aktivister och internationella experter bjöds in till debatt (Folkhälsoinstitutet 1997; Golombok 1997; Green 1997). Sedan dess har ett antal publikationer getts ut om barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i Sverige (Bergström 2006; Hjalmar 2009; Hulth & Ingelsson 2005; Malmquist & Zetterqvist Nelson 2008, 2010; Ryan-Flood 2009; Sveriges förening hbtq-Student 2009; Zetterqvist Nelson 2007).

Det tidiga 2000-talet bevitnade banbrytande rättsliga ändringar: 2002 publicerade Svenska Regeringskansliet rapporten »Barn i homosexuella familjer» som en del av förhandlingarna om lagändring (Regeringskansliet 2002). Samma år beslutade Regeringsrätten att oregistrerade lesbiska mödrar som fått barn via assisterad befruktning från okänd donator rätt till barnbidrag, vilket visar att nu hade barnet, snarare än föräldern, hamnat i beslutfattarnas fokus (RFSL 2002). Detta var före legaliseringen av assisterad befruktning för lesbiska i Sverige

och många lesbiska åkte till bl.a. Danmark där assisterad befruktning från okänd donator var tillåten (Ryan-Flood 2009). Sedan 2003 finns möjlighet för registrerade (och sedemera gifta) lesbiska och bögpar att ansöka om adoptionsprövning, vilket också innefattar närståendeoption, dvs adoption av partners barn (Malmquist & Zetterqvist Nelson 2008; RFSL n.d.-b). Hittills har inga eller väldigt få hbtq-par haft framgång i att adoptera ett barn som de inte har haft en relation med sedan tidigare (Lundin & Dahlin 2010: 69). Dessa sociala och politiska förändringar återspeglas även i den aktivistiska litteraturen om familjer med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer (Eman 1996; Hamrud 2005; Stenholm & Strömberg 2004).

Sedan år 2005 har registrerade (och även numera gifta) samt sammanboende kvinnliga par tillgång till insemination och provrörsbefruktning via hälsovården.⁷ Dessvärre har mottagningarna i vissa regioner en dyrare tariff för lesbiska par än för kvinnor i heterosexuella förhållanden, för vilka assisterad befruktning nästan är avgiftsfri. Situationen har bland annat uppmärksammats av Riksförbundet för homosexuella, bisexuella och transpersoners rättigheter, RFSL (RFSL 2011). Även ensamstående nekas rätt till assisterad befruktning. De reproduktiva rättigheterna för transpersoner har än så länge varit mycket begränsade eftersom sterilisering ännu är en rättslig förutsättning t.ex. vid operation och korrigering av födelseattesten. Vidare måste transpersoner vara svenska medborgare för att överhuvudtaget vara berättigade för att genomgå könskorrigering. Båda frågor är omdebatterade i skrivande stund. 2009 blev äktenskapslagstiftningen genusneutral. Detta föregicks av lagstiftningen om »registrerat partnerskap» som infördes 1995.⁸

Normkritisk pedagogik

För de barn och ungdomar som idag växer upp med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer kan lagstiftningen mot diskriminering från 2009 vara viktig. Lagen inkluderar både sexualitet och könsöverskridande identitet eller uttryck som diskrimineringsgrund (Regeringskansliet 2008). Samma regler mot diskriminering återfinns också i skollagen och i Läroplanen 2011 och skolorna är skyldiga att implementera lagen i den dagliga planeringen och verksamheten (Skolverket 2011). Analyser om hur skolorna konceptualiserar familjen påvisar dock ofta en spänning mellan retorik och praktik i skolan,

7 År 1991 beskrev Kath Weston det centrala i tillgång till alternativ insemination för den (återigen, främst lesbiska) babyboomen i USA, från 1980-talet och framåt (Weston, 1991: 169).

8 Surrogatmoderskap – att bära och föda barn åt någon annan – betraktas det vara ett av de få realistiska sätt på vilka homosexuella män kan få barn (Lehtonen 2009: 74; Utbildningsradio & Fexeus n.d.). Regleringen kring assisterad befruktning sådan att den inte medger några praktiska öppningar för surrogatarrangemang inom den offentliga vården. För den som i privat regi vill vara traditionell surrogat (exempelvis bli gravid med heminsemination) finns inget uttryckligt förbud. Det har påpekats att lagstiftningen måste anpassas till de barn vilka har tillkommit genom surrogatmoderskap ifall dessa barn ska få tillgång till samma skydd som andra barn (Jönsson 2003; RFSL n.d.-a). Samtidigt är surrogatmoderskap såväl i Sverige som internationellt starkt omtvistat (Ekman 2010).

trots att läroplanen förespråkar jämställdhet och mångfald (Schmitt, in press; Skolverket 2011).⁹ Även om dessa förändringar inom lagstiftningen förmodligen hade mindre direkta effekter på de deltagande barnen och ungdomar under intervju-skedet, har de ändå varit centrala för diskussionerna kring ett normkritiskt pedagogiskt synsätt.

En rad rapporter på senare tid visar att intresset är omfattande och att skolorna har god tillgång till redskap för ett antidiskriminerande förhållningssätt i skolan (Edemo & Rindå 2004; Nordenmark & Rosén 2008; Ungdomsstyrelsen 2010). Inom ramen för denna studie skriver vi in oss i det normpedagogiska kritiska fältet som hävdar att skolan är en viktig plats för barnen i vilken där familjen bekräftas på nytt som en socialt allmänt vedertagen plats för trygghet och välbefinnande (Brade et al. 2008; Bromseth & Darj 2010b; Henkel & Tomić 2009). Därför är det viktigt att familj inte har en allenarådande normativ betydelse.

Begreppet normkritisk utbildning har utvecklats av svenska forskare och aktivister som arbetar med och utvecklar kritiskt pedagogiska metoder (Bromseth & Darj 2010a; Epstein, O'Flynn & Telford 2003; Kumashiro 2002). Fokus ligger på att reflektera kring normer och bryta ett normativt slentrianmässigt tänkande snarare än på toleransen mot »de andra» (Ambjörnsson 2003; Martinsson & Reimers 2008; Rasmussen 2006; Rofes 2005). Metoderna möjliggör även en analys av lärarnas roll samt hur lärarna kan stödjas i att ifrågasätta av exkluderande strukturer och inställningar (Ruffolo 2007).

Unga personer med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer använder sig av varierande strategier i fråga om hur man pratar om eller hur man undviker att nämna föräldrarnas sexualitet i olika sammanhang (Zetterqvist Nelson 2007). Detta blir också tydligt i samtalen med barnen och ungdomarna.

Familjer – benämning och inramning

Både i den offentliga debatten och i vår undersökning hittar vi åtskillnader mellan barn födda i heterosexuella förhållanden, familjer som föregick insemnationslagstiftningen och »babyboomers», dvs. familjer med barn födda efter år 2005. Trots att det ännu bara finns lite forskning kring hbtq-/regnbågsfamiljer ser vi att lagstiftningen har inverkat på konstruktionsmönstret av familjen.

En vanlig familjestruktur i de svenska hbtq-/regnbågsfamiljerna är den så kallade *fyrklöverfamiljen*, med ett lesbiskt respektive ett homosexuellt manligt par som delar vårdnad om barnen de har tillsammans. På senaste tiden används även termen stjärnfamiljer där fler än två föräldrar ingår (Gustavsson 2010; Henkel & Tomić 2009: 198). Även om begreppet stjärnfamilj inte är i direkt bemärkel-

se förknippat med föräldrarnas sexualitet, speglar det möjligheten till fler-än-två-föräldrar konstellationer, alltså den traditionella *kärnfamiljen*. Termen stjärnfamilj är även något bredare än fyrklöverfamiljen. Termen *regnbågsfamiljen* blev ett användbart begreppsverktyg i den politiska debatten som drog uppmärksamhet till sexuell mångfald som något positivt, bortom patologiserandet som hade präglat debatten om hbtq-individer utanför de egna communities ända fram till mitten av 1990-talet.¹⁰

9 Nyligen har Skolverket granskat de mest populära antimobbningsprogram i svenska skolor och kommit fram till att inget av dessa program faktiskt är effektiva (Skolverket et al. 2011). De hävdar att det viktigaste antimobbningsmetod är kontinuerligt arbete som inkluderar en kartläggning av den befintliga situationen samt utvärderingar.

10 En skildring av svenska regnbågsbarns erfarenheter finns i Hanne Gorton Lindblads utställning om regnbågsbarn (Parikas 2009).

5. Undersökningen – den svenska delen

Inför den svenska delstudien träffade vi 8 barn och ungdomar mellan 7 och 18 år för intervjuer. Vi har även intervjuat sammanlagt 16 föräldrar. Kanske det mest uppenbara resultatet av dessa samtal är att de flesta av dessa barn och ungdomar hade ringa eller ingen erfarenhet av direkt diskriminering. Samtidigt finner vi berättelser om »att vara den enda» med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. Vi fick också höra om de ofta förekommande normativa familjerepresentationerna i skolan. Det var framför allt tonåringarna som bidrog med sina analyser av homofobi de ser i skolan och som visade ett allmänt intresse av att reflektera kring genushierarkier. De flesta föräldrar var också engagerade i hur skolorna hanterade genus- och hbtq-attityder.

Tidigare studier har belyst inte minst hbtq-familjers situation, samt barn med regnbågsfamiljers erfarenhet i förskolan (Zetterqvist Nelson 2007). Det finns även handböcker för blivande hbtq-föräldrar (Hamrud 2005; Stenholm & Strömberg 2004). Vårt fokus kommer framförallt att beröra barn och unga i hbtq-familjers erfarenheter i skolan.

Våra resultat kan läsas på olika sätt. Dels, skildrar de upplevelser av barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer och kan läsas som konkreta synpunkter på hur skolan kan reflektera dessa erfarenheter bättre, dels belyser deras erfarenheter perspektiv som är relevanta för alla barn och ungdomar. Känsligheten gentemot heteronormativiteten och (mönster av) diskriminering i skolor är viktiga för samtliga barn och ungdomar i skolorna, då genusfrågor/heteronormativitet påverkar alla barn och ungdomar i sin utveckling, trygghetskänsla och självförtroende.

Vi analyserar både teman och diskurser som vi identifierar i de olika samtalen. Vi lyfter fram de diskurser kring familjenormer som deltagarna hade erfarenhet av (Baxter 2003). Med diskurser syftar vi på vissa logiker som är ordningsskapande modeller för att förstå och förklara världen (Baxter 2003). Våra analytiska ingångar till materialet gav oss både en övergripande syn på hur familjenormer opererar och hur familjen conceptualiseras ur deltagarnas perspektiv. För att skydda deltagarnas integritet väljer vi ibland att förbli otydliga avseende exempelvis föräldrarnas relationer samt att »dela upp» den enskilda deltagaren i fler än en person (persona) i texten. Vi arbetade med de svenska textversionerna av intervjumaterialet (även för den gemensamma

engelska rapporten) tills att den slutliga versionen av rapporten skulle skrivas för att undvika feltolkningar och analytiska genvägar.

Strategier: är din familj i skolan?

Att ha barn i en icke-heterosexuell familj kan vara en utmaning i ett samhälle som huvudsakligen är organiserat enligt heterosexuella ramverk. Samtliga av de föräldrar som vi träffade hade utvecklat strategier för att hantera en heteronormativ offentlighet, inklusive skolan. Inte minst var föräldrarna vaksamma på att förekomma situationer där barnen kunde råka ut för okunnighet eller förakt. De barn och unga vi intervjuade hade också utvecklat en rad interaktionsstrategier för att manövrera i det heteronormativa samhället, genom vilka de aktivt omförhandlade sociala förväntningar och kulturella normer i sin vardag.

Den egna situationen som utgångspunkt – familj och släktskap bortom kärnfamiljens matte¹¹

Två av de intervjuade barnen hade fycklöverfamiljer med två pappor och två mammor. En av frågorna vi genomgående ställde var om det fanns andra barn i skolan med en liknande familj som deras egen. Till Pär nio år ställde vi frågan om det fanns andra barn i skolan med flera mammor och pappor. Han svarade:

Pär: Nej. Vissa har såhär mamma och pappa men...

Malena: Så det är lite olika

Pär: Ja

Malena: Men du har flest föräldrar?

Pär: Ja

Malena: Hur är det tycker du?

Pär: Jag vet inte för jag vet ju inte hur det känns att bara ha två

Pärs tveksamhet i inför frågan »vissa har såhär mamma och pappa» antyder att det är ett pedagogiskt ögonblick utöver det vanliga som Pär behöver förklara för Malena. Han positionerar sig som expert i denna situation och informerar forskaren om det uppenbara att alla har olika familjer. Kärnfamiljens norm utmanas när barn till hbtq-föräldrar ges utrymme att beskriva sin egen situation som en bland andra familjeformer. Det som är självklart är inte det normativa.

¹¹ Begreppet släktskap (kinship) är grundläggande för etnografi och har varit ett föremål för feministiska forskares aktuella reflektioner. Den troligen mest kända texten inom ramen för hbtq-forskningen är Kath Westons *Families we choose* (Weston 1991).

På liknande sätt utmanar även tio-åriga Madicken dikotomin mellan hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer och familjer med heterosexuella föräldrar. Madicken bor med sina två mammor och har ingen kontakt med sin biologiska pappa, även om hon räknade in honom till familjen i en mer abstrakt betydelse som en avlägsen släkting. Under intervjun förklarade Madicken att en flicka i klassen också har två mammor eftersom hennes pappa gift sig med en annan kvinna (än mamman):

Madicken: *Ja i så fall är det hon Annika fast hon har mer såhär – hon har en pappa och de har skiljt sig så har pappan en flickvän. Då har hon ju två mammor och en pappa.*

Madicken gjorde skillnad mellan olika familjeformer men skillnaden berodde inte på föräldrarnas sexualitet eller genus utan snarare på *antalet* vuxna/föräldrar som hade en relation till barnet. Sett i ljuset av att gemensam vårdnad är en vanlig situation för många barn i Sverige är föräldrarnas sexualitet inte så viktiga för Pärs eller Madickens definition av familjen.

Att (inte) tala om hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i skolan

Många av deltagarna ansåg att deras familjesituation var speciell och att den representerade en utmaning av en normativ familjebild. Många upplevde också sin familj som förhållandevis unik och de flesta hade aldrig träffat andra barn med två mammor eller två pappor eller fyrklöverfamiljer. En del nämnde att deras föräldrars hbtq-vänner hade skaffat barn men att de ännu var spädbarn. Mestadels identifierade de inte sig själva med andra former för regnbågsfamiljer. Flera av deltagarna hade utvecklat strategier för hur de talade om familj i skolan. Vi frågade dem hur de diskuterar familjer i skolan och framför allt hur de pratade om den egna familjen.

Nio-åriga Björn har två pappor och två mammor med vilka han delar sin tid. För honom var pappornas yrke som något han ständigt kunde återkomma till eftersom hans klasskamrater visade intresse för det.

Malena: *Pratar ni mycket om familjen i skolan?*

Björn: *Nej men – nej inte så himla mycket. Nej, de vet ju – de vet ju att jag har två mammor och pappor och det är inte så himla...*

Malena: *Det är ingen som tycker det är nåt med det, eller?*

Björn: *Nej de tycker att det är lite kul [...] de tycker det är kul, och sådär. [...]*

Malena: *Brukar dina kompisar fråga någonting?*

Björn: *Nej, nej det brukar de inte men Pelle och – Henrik – pappa Henrik och Pelle de jobbar ju [arbetsplats].*

Malena: *Ja*

Björn: *Och annars ja – och då brukar vi kunna få rundvisning på [arbetsplats] för min klass, så det är lite kul.*

Att föräldrarna har en arbetsplats som är åtråvärd i klasskamraternas ögon är en given ingång i det sociala, vare sig du är barn eller vuxen och Björn nämnde också att hans familj var speciell, men vad som är speciellt är framförallt dess vardagspraktik än dess form. Det speciella med fyrklöverfamiljens ovanlighet översattes till speciell på flera sätt så att innebörden av familj omgärdades av en annan kvalitet än genus. I alla sociala sammanhang övervakas det ovanliga. Björn uttryckte att hans familjesituation var unik men inte problematisk och han lämnade heller inte utrymme att låta andra problematisera den. Längre fram i intervjun nämnde han också hur han en gång blivit lite retad på grund av sin pappas arbete. Att vara speciell hade en positiv konnotation i sammanhanget och Björn uppfattade tydligt avunden. Strategin att avleda ett förhållande med ett annat gav utrymme att kontrollera och avvärja normativa inverknings. I kontexten utgjorde också föräldrarnas kulturella kapital en strategisk uppmärksamhet och avund (Taylor 2009). Taylor menar i sin studie i Storbritannien att medelklassens lesbiska och homosexuella föräldrar använder kulturellt kapital som skydd mot förmodad homofobi i sina interaktioner med skolor men också investerar i medelklassstrategier genom hur de förhandlar familj i skolan (Taylor 2009).

I intervjuerna med tonårsbarn fann vi en annan strategi kring hur familjen förhandlades i skolan. Många underströk att de inte hade några problem och att familjen inte diskuterades särskilt mycket i skolan, i synnerhet inte deras egen familj. Samtidigt kunde de också inta en rakt motsatt diametral position i sina resonemang. De unga vi träffade var alla mycket uppmärksamma på homofobi i skolan och under intervjuerna diskuterade de hur det var nästintill omöjligt att komma ut som lesbisk, homosexuell eller bisexuell i skolan och hur de kände vänner som hade valt att inte komma ut förrän efter gymnasiet. I deltagarnas reflektioner ingick också omsorgsfulla förhandlingar kring den egna sexuella identifikationen.

Joakims mamma var öppen på hans skola. Vid intervju tillfället var han 16 och talade om hur det varit när han gick i högstadiet. Malena frågade hur lärarna tog upp icke-heterosexuella familjer i klassrummet.

Joakim: *Alltså jag vet inte, jag har aldrig haft [...] Alltså det har kanske varit lite spänd stämning på, så här utvecklingssamtal ibland med gamla lärare du vet och sånt. Men det skiter jag i liksom (Malena: Mm, mm). Liksom, de sa aldrig nånting om det. Vi hade*

en rektor i skolan som var – som också var – vad heter det – lesbisk och hon hade jättesvårt med mamma (Malena: Mhm) för jag tror inte hon var speciellt stolt över det. (Malena: Mm, mm) Så att... Men annars har jag inte haft några problem alls, jag har inte märkt av nånting.

Med hänvisning till den lesbiska rektorn som inte var »särskilt stolt» var de som fortfarande är i garderoben de som har problem, det blir spänt och jobbigt för den själv. För Joakim är öppenheten ett sätt att såväl undvika problemen som att visa att »det» inte var något problem för honom eller för hans mamma. Karin, också i tonåren, reflekterar kring frågan ur en annan synvinkel:

Karin: *Jag tror inte att folk som är barn till gay personer eller vad man ska säga – i Sverige – att de har tagit åt sig så hårt av att deras föräldrar är gay.*

Malena: *Nä.*

Karin: *Det finns inte typ såhär allt det religiösa och allt sånt där som finns i USA, (Malena: nä, nä) så det är mer okej*

Malena: *Motsättningarna är liksom inte så stora eller vad man ska säga?*

Karin: *Ja, nämen det är heller inte nånting som man... Man går ju inte runt och säger åh min mamma är gay eller min mamma och pappa är heterosexuella. (Malena: Nä) Man går ju inte runt och pratar om sin familj. Man kan ju säga åh min mamma gör det här och det här men det är inte så att man pratar om sin familj så mycket*

Malena: *Nä.*

Karin: *Och... men jag tror att det är mer viktigt för – typ för folk som är gay som är unga och ha en samlings- eller såhär kanske ha möten och såhär. De som vill.*

Att få utvecklas till en självständig individ och gradvis bli oberoende från sin familj och sina föräldrar kan verka som en given sak att påstå när vi diskuterar tonåringars berättelser i allmänhet. I Karins perspektiv finns ytterligare en dimension: hänvisningen till den traditionella familjeiden, här iscensatt som i en amerikanskt konservativt och religiöst kontext, vilken ur ett kulturellt, rumsligt och tidligt perspektiv är mer avlägsen än den egna vardagen. I Karins ögon var mammans homosexualitet närmast ovidkommande, så länge den kunde placeras i en svensk kontext. Hennes reflektioner kring tonårsfrigörelsen, i vilken familjevardagen är trivial, blev därför inte en återgivning av ett etablerat och enkelriktat utvecklingsnarrativ. Istället pekar hennes perspektiv på att frigörelsen från familjebanden är villkorad. I samband med detta berör hon också villkoren för unga hbtq-personer och att deras plats

i den svenska offentligheten fortfarande är villkorad och inte given.

Ur ett pedagogiskt perspektiv ger denna information ett ytterligare incitament till att tänka kring familjerelationer och hur de omförhandlas i skolan. Att den kompetens som barn och unga besitter kring antidiskrimineringsfrågor, inte bygger på att de utgår från ett viktimiseringsperspektiv. Samtidigt vill vi göra några reflektioner kring att »inte ha några problem». Många av de intervjuade barnen och ungdomarna upprepade att de inte hade några problem i skolan i fråga om deras hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. Påståendena om att det inte finns några problem väcker en del funderingar. Deltagarnas intresse av att berätta om sina erfarenheter som praktiskt taget problemfria kan ses som en återspeglning av deras lojalitet till sina föräldrar, utan att det förminskar deras egna erfarenheter.

Ett annat perspektiv på denna strategi skulle kunna vara att det finns ett litet utrymme för deltagarna att prata om sina erfarenheter av homofobi och transfobi i skolmiljön – även då den inte är riktad mot dem själva – som något som påverkar dem möjligtvis på andra sätt än det kan påverka barn och ungdomar till heterosexuella föräldrar. Detta är en utmaning för forskare, politiker och lärare: även om vi inte är intresserade av att framställa barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer som offer ser vi ett behov av att tolka deras förhandlingar som en återspeglning av de diskursiva begränsningarna avseende familjen som samtalsämne i skolan.

I rapporten från den första svenska utfrågningen om »Homosexuella och barn» 1997, poängterade Susan Golombok att i fråga om unga människor med lesbiska föräldrar: *De som kom från lesbiska familjer, var dock kanske helt enkelt mer känsliga för tillfälliga yttranden från kamrater och mer benägna att erinra sig sådana incidenter, som snabbt glömdes av barn från heterosexuella hem.* (Golombok 1997: 30)

Även om detta behöver läsas mot bakgrund av dåtida processer mot lagändringar i Sverige, tonar det ner effekterna som homofobi skapar för barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. I nyare skrifter tillämpas begreppen homofobi och transfobi för att analysera erfarenheterna som barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer har. För oss är detta användbart eftersom det understryker att diskriminerande praktiker inte enbart påverkar dem som i förenklande betraktelsesätt ses som »legitimerade målgrupper» utan också påverkar strategierna och förhandlingarna av, exempelvis, barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer.

Att vara speciell – mostånd mot identifikationsstrategier

Aktivister i Nordamerika har myntat termen »queer spawn» (»queera yngel» i vår översättning) som ett sätt att hantera relationen mellan queera familjer och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer »inom» hbtq-communities. Vi ser mekanismer inom queera communities som förbiser en del barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. Hur förklarar vi detta? Jamie K. Evans understryker hur barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer även utmanar våra definitioner av queer: *Queer spawn fit into a unique and sometimes very confusing role in the queer community. We can fit in two distinct ways: as erotically queer or as culturally queer. [...] This is a delicate subject, one that I often find myself struggling with. It took me a long time to understand that I could identify as queer without failing the expectation I felt was put on me by the heterosexist world, that is, that I needed to be straight in order for my parents to be good parents.* (Evans 2009: 237; vår betoning)

Begreppet *culturally queer*, i vår översättning »kulturellt queer», myntades av den amerikanska aktivisten Stefan Lynch (Epstein et al. 2009; Epstein 2009: 28).¹² Med begreppet lägger Lynch fram en användbar teoretisk ram för att förstå upplevelserna av barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. Det möjliggör en kritik av föreställningen om att hbtq-föräldrar »överför» sin sexualitet till sina barn, en konservativ misstanke som hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer ibland tvingas ta itu med (Hill-Meyer 2009; Epstein 2009: 28; Kuvalanka & Goldberg 2009; Vanfraussen, Ponjaert-Kristoffersen et al. 2002). Samtidigt som vi är skeptiska gentemot förenklande eller generaliserande identifikationer, finns anledning att analytiskt tänka kring en terminologi som reflekterar barn och ungdomars erfarenheter (Garner 2005). Vi menar också att begreppet »kulturellt queer» utmanar hbtq-communities till att reflektera kring våra egna exkluderingspraktiker, vilka sällan tar hänsyn till erfarenheter delade av barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. En förälder berättade att de varken kände att de hörde till eller välkomnades av nybildade nätverk mellan regnbågsfamiljer (Taylor 2009: 75).

Samtidigt gjorde de unga deltagarna i vår studie motstånd mot en gemensamidentifikationsstrategi. De verkade snarare trivas med att vara det coola undantaget som bekräftar regeln att hbtq-personer är alternativa. I stort sett hade barn och ungdomar som vi träffade väldigt liten kontakt med andra barn och ungdomar med liknande familjer. Med bakgrund i den internationella litteraturen i ämnet, var detta något förbryllande, dock förstående i den svenska kontexten i vilken större hbtq-organisatio-

ner går att finna främst i storstäder, samt där identitetspolitik behandlas på ett annat sätt än i till exempel Nederländerna och Nordamerika. Som Loes Van Gelderen, Nanette Gartrell, Henny Bos och Jo Hermanns diskuterar: *Bos and Van Balen [...] in a study of 8- to 12-year-old Dutch children, found that having frequent contact with other children who have a lesbian mother or gay father protects against the negative influence of stigmatization on self-esteem. One interpretation of this finding is that stigmatized children cope with rejection by identifying or identifying more strongly with their in-group [...] Similarly, the fourth wave of the NLLFS found that the 10-year-old children were more resilient in response to homophobia if their mothers participated in the lesbian community [...]* (Van Gelderen et al. 2009)

Detta är ett omdiskuterat i forskningen om främst lesbiska familjer (O'Connell 1993). Rachel Epstein, Becky Idems och Adinne Schwartz hävdar att kontakten med andra »queera yngel» kan vara avgörande för barn och ungdomars strategier för synliggörande och delaktighet i skolan (Epstein et al. 2009: 228).

Tvärt emot dessa diskussioner fann vi att våra deltagarna hade två argument: barnen och ungdomarna som tog i anspråk föreställningen om att vara speciella; att föräldrarnas sexualitet hade väldigt lite att göra med deras identifikationer och samliv.

Enligt Jesper var det ganska viktigt att vara speciell:

Malena: *Pratar ni mycket om – om – tycker du att man pratar om familj på sätt i skolan som du kan känna igen dig i?*

Jesper: *Nej, nej, jag kan typ inte känna igen mig.*

Malena: *Nej jag tänker att det är väl inte så många som har två mammor och två pappor så ...*

Jesper: *Nej men jag känner ingen – nej men Rango, en kille, det är en liten kille som har – han har två pappor och två mammor. Konkurrent!*

Även Pär som var 8 vid intervjun hade träffat ett annat barn som i en fyrklöverfamilj. Ändå kunde han inte komma ihåg barnets namn. I själva verket hade han närapå glömt det här barnet säger han.

Igenkänningsfaktorn för fyrklöverbarn (samt andra konstellationer av hbtq-familjer) är låg i skolorna och Jesper kände föga förvånande inte alls igen sig i skolans familjebeskrivningar. Ändå står det klart att han upplevt att hans fyrklöverfamilj var speciell – kanske just för att den inte fanns representerad i undervisningen och skolmaterialet. Att det får en positiv konnotation för Jesper tyder på att barnens olika förhållanden ändå går hand i hand med deras lika värde i den skolan som Jesper går på, vilket vi diskuterar vidare under föräldrastrategierna.

¹² Se även det, i USA baserade nätverket COLAGE som bildades i slutet av 1980s för barn till hbtq-föräldrar (<http://www.colage.org>).

Också Madicken tyckte om att vara speciell på detta sätt. När hon nämnde att hon inte kände till några andra med två mammor underströk hon:

Madicken: *Mm. Jag tycker om att sticka ut lite.*

Både Madicken och Jesper diskuterade under intervjuerna också hur genuskoderna i skolan ibland lade vikt vid hur pojkar och flickor förväntas bete sig på stereotypa sätt. Madicken diskuterade också genusidentifikation och genusöverskridande och hade också självt valt ett könsneutralt namn som hon ville bli kallad för i skolan och hemma ibland. Vi vill lyfta fram att känslan av att vara speciell inte handlar särskilt mycket om hur familjen är formad, eftersom dess ovanlighet inte är barnens egna erfarenheter utan i en diskursiv effekt. Istället handlar det om hur familjen kan i sin vardagspraktik utgöra ett annat förhållningssätt till genus än de genuskoder som blir representerade i heterosexuella familjebilder. Känslan av att vara speciell bidrar därför, skulle vi vilja föreslå till att tolka sin omgivning ur ett annat perspektiv än det förväntade.

Både Karin och Robin nämner att deras respektive förälder har vänner med yngre barn men att de varken känner någon i sin egen ålder eller i liknande familjesituation. Detta kanske också ska ses i ljuset av den nuvarande situationen i Sverige med den lesbiska babyboomen efter 2005 när det blev möjligt (om än kostsamt) för lesbiska par att bli gravida genom assisterad befruktning. Barnen som nämns av de andra barnen är små och inte i deras egen generation. På en del platser har det skapats nätverk för dessa barn och deras föräldrar med regelbundna aktiviteter för de yngre. Under tiden för intervjuerna fanns ingen särskild grupp eller utrymme för de lite äldre barnen och ungdomarna med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. Däremot träffade vi flera som engagerade sig och planerade att starta grupper som var öppna för alla åldrar.

Bland deltagarna fanns inte någon aktiv strävan efter en gemenskap baserad på familjens sammansättning som vi sett i kanadensisk och USA-baserad aktivism. Deltagarna påpekade att de inte brydde sig om att definiera sig själva genom föräldrarnas sexualitet. T.ex. framhöll en av Robins mammor att han inte var intresserad av att gå på de årliga Pride-aktiviteterna.

Karin var i allmänhet väldigt skeptisk gentemot identitetsgrupper:

Malena: *Men skulle du tycka det var roligt att vara med – alltså skulle du känna... samhörighet med barn som också har lesbiska eller homosexuella föräldrar? Du vet, skulle du ens komma på tanken att ja men där är någon slags communitykänsla där eller?*

Karin: *Nej inte riktigt tror jag.*

Malena: *Mm.*

Karin: *Alltså samtidigt som ungdomar har väldigt mycket fördomar så är det oftast mycket öppnare... Det är inte som i vuxensamhället liksom att det finns vissa kretsar som är bi eller, vad heter det... Så jag har inte... jag tycker inte riktigt om såhär grupper.*

Malena: *Nej.*

Karin: *Så nej, jag tror inte att jag skulle känna mig... att det kändes som någon communitykänsla.*

Karin definierar identitetsgrupper som företeelser för den äldre generationen, och ser ett mer öppet förhållningssätt bland unga. Hur kommer det sig då att barn och unga till hbtq-familjer både vill vara speciella men att föräldrarnas sexualitet ändå tonas ner? De grupper som bildats i USA och Kanada producerar också filmer och texter av barn med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer, vilka påpekar behovet av att möta ungdomar med liknande familjer för att stödja varandra och hitta ett språk för att artikulera sina erfarenheter (Evans 2009). Samtidigt som denna gemenskap verkade ointressant för de barn och unga vi träffade vill vi samtidigt peka på att familjemedlemmarna också ska förstås som »queera» ibland, oavsett deras egna sexuella preferenser och självpositioneringar. Som vi kommer att diskutera längre fram, uppfattar vi att deltagarna har en queerkulturell kompetens, en kompetens som vi vill frikoppla från identitetspolitikens gränsmarkörer och istället tala om den som ett perspektiv på sin omgivning.

Föräldrar som går till skolan och annan aktivism

Ett ämne som lyftes i intervjuerna med föräldrarna var deras engagemang i skolan. Många av de föräldrar vi träffade var aktivt engagerade i sina barns skolor: allt från att bjuda in klassen till sin arbetsplats till att organisera genus- och sexualitetsutbildningar på skolan.

Susanne, en av föräldrarna som träffade oss hade varit på sitt barns skola för att hålla i ett seminarium om hbtq-frågor. Hon var dock besviken på attityden hon möttes av, där en hbtq-lärare hon träffade valde att inte komma ut inför eleverna:

Susanne: *Så det kände jag med skolan att där fanns den här typiskt dubbelmoral, det är så inihelvete högt till tak och frigjort och hej och hå [Malena: skratt] My ass säger jag bara. Så känner man ja nu pratar man om det här och ni tar hit en RFSL-ungdomsman ni kan liksom inte vara öppna [...] Alla i kollegiet vet om det – för det är en sak om man är så ... det respekterar jag om det är någon som verkligen inte är ute för det kan finnas skäl till det, men öppen med*

kollegorna men inte öppen med eleverna, vad är det för jävla signal liksom? Och vad får det för konsekvenser för vad man visar upp? Så att där... Det tyckte jag var... Då blir man ju också själv...

Malena: Visste eleverna om det[att läraren var gay], har du nån känsla för det?

Susanne: Nej, nej, nej det tror jag inte. Det var bara nåt man inte snackade om.

Susannes berättelse speglar en aspekt som vi uppfattar som central i det här projektet: medan skolor och lärare är villiga att ta emot hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i direktkontakt och bjuda in externa skolinformatörer och pedagoger kring sexualitetsfrågor, förefaller intresset vara mindre för att integrera dessa frågor i den dagliga skolmiljön. Lärarnas oförmåga eller ovilja att komma ut själva kan tolkas som en av de begränsningar som en toleranspolitik bidragit till och som inte förmår att ifrågasätta givna normer.

Susanne mende också att det står betydligt mer på spel än enbart bristande rutiner för inkludering och att det också rör sig om exkluderingsmekanismer:

Susanne: *Det finns så subtila mekanismer som gör att det inte kommer fram till ytan. Det fanns en annan tjej som hade barn i samma klass som jag visste var ihop med en tjej. Och det kändes jätteskönt att likasom nej och vi hade setts ute men det fanns ju inte på kartan att vi träffade varann eller att man liksom gjorde nåt i skolan kring stödja föräldrar. Det fanns ju inte – det finns ju regnbågsprojekt i en annan del av stan men inte i här – det här är ju präktborgerligt, extremt heteronormativt.*

Den präktiga medelklassen som Susanne raljerar kring antyder också att ett lesbiskt föräldraskap accepteras så länge det är en privatsak och inte blir en politiserad fråga. Att bli accepterad på föräldramötet, som utgör en heterosexuellt kodad plats, går an så länge det inte utmanar den givna heterosexualiteten som familjeform. En uppenbar kontakt mellan de lesbiska föräldrarna skulle ha utmanat inte bara föräldraskapets heteonormativitet, utan också dess hegemoniska iscensättning av tolerans, eftersom det utgår från den grupp med tolkningsföreträde på definitionerna. På samma sätt som antirasistiskt arbete inte kan lägga ansvaret enbart på färgade personer, behöver också personer i privilegierade ställningar inom givna sociopolitiska ramar bära ansvaret i den pågående analysen av homofobiska och transfobiska föreställningar och strukturer.

Slutsats om strategier – familjeföreställningar ute i skolan

Trots allt och paradoxalt nog är öppenheten som lesbisk, homosexuell, queer, trans* eller bisexuell något som så gott som förväntas i Sverige idag sedan många rättigheter fått genomslag och samhället numera erkänner homosexuella subjekt i juridisk mening. Kampen mot partiellt accepterande är inte utan sidoeffekter – det finns en förväntan om att hbtq-personer bör »vara ute» och diskutera sina erfarenheter, likväl som att vara ute kan skapa motreaktioner, exempelvis på arbetsplatsen. Dessa förväntningar tyder på att hbtq endast accepteras i sin exponering, där hbtq-personer görs ansvariga för att tillhandahålla information både om sina egna erfarenheter och om en föreställd community. Att komma-ut-ur-garderoben har diskuterats som en kontinuerlig medvetandehöjande och pedagogisk akt och att det blir ett moment som förutsätter en bestämd uppsättning av sociala och kulturella föreställningar, uppbyggda kring homofobiska och transfobiska attityder. I denna mening är »garderoben» allstädes närvarande i och kring hbtq-identifikationer och har kommit att definiera livet i enlighet med den heterosexuella hegemonin (Sedgwick 1990). Följaktigen behöver vi för varje gång en komma-ut akt äger rum också ställa den grundläggande frågan om »vem är det som vill veta?» och analysera benägenheten att definiera familjeliv i termer av normalitet eller avvikelser.

De frågor som ställdes till deltagande barnen och ungdomarna om deras erfarenheter kring familjeförhandlingar i skolan var på ett sätt återspeglade. Istället för att visa på avgränsningar för en hbtq-familjegarderob diskuterade deltagarna sina egna förståelser av familj och släktskap. De visade hur de vände frågan mot frågeställaren, vilket tyder på att det var frågeställaren snarare än den fråga ställdes till, som blev definierad genom frågan som sådan. De barn och ungdomar som vi träffade hade inte upplevt det garderobslänkande sätt av att vara inne eller ute, då deras vardag inte var definierad genom (enbart) en allstädes närvarande föreställning om det heterosexuella.

Under de senaste tre decennierna verkar attityderna till homosexualitet ha förbättrats i Sverige även om hatbrott fortfarande anmäls. I betydligt mindre utsträckning, dessutom, råder en förståelse kring och stöd till trans*identiteter. Såväl hatbrott mot trans*personer och homofobiskt hatbrott är på uppgång (Klingspor & Molarin 2009: 58, 64). Som vi kommer att diskutera i nästa kapitel behöver vi också vara medvetna om att sexualitet och genus är en stelbent fantasi så länge den formas i en heteronormativ föreställningsvärld.

Erfarenheter av diskriminering och trakasserier

Även om det är glädjande för oss att kunna påstå att de flesta av deltagarna inte bar på erfarenheter av diskriminering fanns det ändå några vars erfarenheter talade tydligt om diskriminering och osynliggörande.

Här vill vi hänvisa till våra reflektioner över vår användning av begreppet våld som vi redogjorde för i inledningen av rapporten. Både i lagstiftningen och i definitionerna för trakasserier och diskriminering är det de »dolda» mekanismerna och maktstrategierna som analytiskt är de mest svårgripbara. Att bli osynliggjord eller tystad eller på andra sätt utesluten ur en gemenskap genom indirekta och ignoranta praktiker, sk härskartekniker är former för diskriminering som vi anser är angeläget att lyfta eftersom de också drabbar i det tysta (Brade et al. 2008: 73–78; Ås 2004).

Vem är denna förälder?

Disidentifikation som uteslutningsmetod

Några av de deltagande föräldrarna hade upplevt en diskrepans mellan att bli inkluderade i teorin men tystade i praktiken. Deltagarna upplevde att oinsatta utomstående kunde vara förvirrade eller irriterade över den uppenbara »brist på tydlighet» i familjeförhållanden. Vem »tillhör» ett barn – vem är en legitim förälder? Hur får vi föräldrarna att passa in i kända kategorier av föräldraskap?

Föräldrars närvaro i skolan blir också en diskursiv närvaro, eftersom familjelivet ofta ses som en hörnsten i formandet av identitet och självbekräftelse. Att hämta och lämna barnet i skolan är en aktivitet som för många av de vi samtalade med var en av de situationer som föräldrarna ville diskutera med oss. Denna dagliga interaktion mellan föräldrar och lärare innebar också en potentiell risk till spänning när föräldrarna trädde in i den miljö där familjediskurser produceras och där dessa diskurser både kan omprövas eller återupprättas (Sullivan 2004: 175). På så vis ger lämna/hämta-rutinerna ett särskilt tillfälle för omtolkning av begreppet familj.

In en intervju med en förälder beskrev Isa and Lin denna vardagssituation som en absurd upplevelse av icke-erkännande, disidentifikation (Wasshede 2010):

Isa: *Så en del av de nya [lärarna] [...] lämnar en del övrigt att önska kanske*

Malena: *Mm, hur menar du då?*

Isa: *Inte så vidsynta precis, utan det är det här den klassiska mamma pappa barn-varian-ten så...*

Malena: *Jaja. Tycker ni att det blir utpekande eller att det blir...*

Isa: *Jag har ju inte varit lika mycket med skolan i och med att jag kom in i [barnets] liv ganska*

sent. [...] Men just det där att... Mycket plumpa grejer liksom. Jag tänker framförallt på en pedagog som inte är kvar [...] [Malena: Mm]. Men hon... Varenda gång jag har träffat henne har hon varit... bara sagt... ja men, konstiga saker. Som, det var ett tag som jag kom till skolan varje dag – och jag menar träffar man samma människa varje dag med samma barn varje dag [M: Mm, mm] så tänker man att då borde hon ju kunna känna igen mig då

Malena: *((skrattar)) Eller hur!*

Isa: *Och ur en ren säkerhetsgrej kan jag känna lite oro också att såhär... Men fasiken ni måste ju veta vem jag är?! Och varenda dag presenterade hon sig och frågade vem jag var egentligen. [M: Hm!] Det var vi nåt tillfälle hon: är det du som är [barnets] farmor?*

Malena: *Nej?!*

Isa: *Och jag bara, eh nej som jag sa i morse så – nej det är... Alltså jag var verkligen såhär jätteprovocerad av det... Nej, men som jag sa i morse så är jag fortfarande sambo med Lin, [barnets] mamma*

Malena: *Mm*

Isa: *Att varenda dag behöva säga det till henne hela tiden. Och vad fasiken, hon sa nånting såhär överdumt till dig [vänder sig till Lin] vid nåt tillfälle också som verkligen var... när hon frågade om du var [barnets] pappa*

Lin: *Mm*

Malena: *Hm*

Isa: *och när du sa nej och bara jaha varför väljer du att se ut sådär då? Ungefär*

Malena: *Nähä?*

Isa: *Inför [barnet] och de andra barnen.*

Detta aktiva icke-erkännande är ett sätt att positionera någon som socialt och kulturellt obegriplig. Det visar tydligt hur homofobi och transfobi utförs genom att okunnigt och arrogant framställning/iscensättande av den icke-normativa familjekonstellationen. Den negativa exponeringen av det icke-konforma genusuttrycket för den ene föräldern utgjorde en del av den strategiska disidentifikationen maskerad som en okunnighet. Maureen Sullivan refererar till Sedgwicks diskussion om okunnighetens mekanismer i *Epistemology of the Closet* (Sedgwick 1990): *The capacity of ignorance to appear innocent and passive may well be an operation of its power, while the appearance itself of innocence and passivity may be one of its effects.* (Sullivan 2004: 169)

Att gömma sig bakom vad som verkar vara en harmlös strategi som »jag bara frågade» gör det också svårt att identifiera den avsiktliga homofobiska och trasfobiska handlingen som till och med kan ursäktas som nyfikenhet. I samtalet med Isa and

Lin blev genus avstampet för lärarens homofobiska och transfobiska uttalanden. Disidentifikationen förstärks också genom att föräldrarnas sexualitet framstår som oigenkännlig och föräldrarnas genus utpekade genom skam- och avståndstagande. Detta hypersynliggörande av föräldrarna som annorlunda kan, paradoxalt nog, sammanliknas med skolans osynliggörande av barnen.

Tystandets och mobbningens makt

Osynliggörande ses som ett allvarligt problem i fråga om rättvis- och antidiskrimineringsarbete (Brade et al. 2008: 74). Tidigare forskning på området, i Sverige och på andra håll, visar på en låg medvetenhet om icke-heterosexuella levnadssätt bland lärarna och många lärare är inte beredda att hantera frågor om sexualitet som en grund för jämställdhets- och mångfaldsarbete. På liknande sätt diskuterade deltagarna i vår studie att lärare verkade vara motvilliga till att relatera till barns familjekonstellationer och tydligen tyckte att det vara svårt att på ett oexotifierande sätt införliva hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer i undervisningen. Därmed kom representationsbördan att ligga på familjerna.

Föga förvånande hade det effekt på barnen. I en intervju frågade vi 8-åriga Mika vilket för sorts råd han skulle ge en yngre person med två mammor, dvs. en likadan familj som hans egen:

Malena: *Om du träffade ett annat barn som var mindre än dig och som också hade en regnbågsfamilj, vad skulle du säga till det barnet då? Kanske var ett litet barn eller som var ny i skolan.*

Mika: *Mm, och vill ha råd från mig?*

Malena: *Ja*

Mika: *Eh då skulle jag säga vill du ha råd? Och så säger de ja, gärna. Om du var det barnet, om det var en flicka, och säger du kan jag få råd [Malena: Mm] och sen bara ja gärna, vad behöver du råd om?*

Malena: *Mm*

Mika: *Och sen så säger hon... eh... Jag vill ha råd om hur det känns att vara en regnbågsfamilj för snart kommer min mamma och en kompis gifta sig [Malena: Mm]*

Mika: *Ja. Är det en tjej eller en kille? En tjej. Ja, det känns jättebra. Kommer man bli retad? Nej, de vet ingenting om det om du inte berättar det.*

Mika använde detta ögonblick för att tänka sig en situation där han skulle hjälpa ett annat barn. I analysen av intervjun ställer vi oss undrande om vad som gjorde honom övertygad om att det bästa är att inte berätta för någon om sina föräldrar. Något senare i intervjun tas ämnet upp igen:

Malena: *Ja men jag tänkte när du sa till det här barnet att om du inte säger nånting så behöver du inte vara rädd för att bli retad, känner du att...*

Mika: *Nej jag blir aldrig retad*

Malena: *Nej, det blir du inte*

Mika: *Jag har inte ens berättat till någon i hela – i hela min skola [Malena: Mm] Det vet ju fröknarna, men inte ens de har berättat det!*

Lärarens sätt att noga undvika alla diskussioner om »det» återinstallerade på effektivt sätt känslor av skamsenhet i Mika. Lärare som inte kan hantera familjesituationer bland barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer signalerar både till dessa barn och till deras klasskamrater att icke-normativa familjer är »onämnbare». Det verkar råda en ängslan kring familjer som faller utanför den normativa beskrivningen. De tystandestrategier som föräldrarna och barnen erfarit visar även att skolor sällan är förberedda – varken professionellt eller personligen – att hantera olikheter i familjekonstellationer.

Att aktivt skapa en tystnad kring barnets familj kan även skapa mer direkta diskriminerande situationer. Trots att det överlag inte förekom särskilt mycket mobbning förknippad med föräldrarnas sexuella läggning bland dem vi intervjuade, hade en deltagare, 16-åriga Robin återkommande erfarit mobbning. Det mest oroande i hans fall var att lärarna var de aktiva mobbarna. Robin berättade att han blev mobbad av alla lärare utom en. Han nämnde det under intervjun men hade svårt att prata om det detaljerat. Emellertid hade situationen gått så långt att lärarna till slut blev anmälda till myndigheterna. Robin diskuterade den brist på stöd han hade upplevt:

Robin: *Enda gången jag fick komma upp till rektorn det var när hon sa att hon kunde hjälpa mig med att byta skola.*

Det faktum att Robin tvingades byta skola är ett alarmerande exempel på de maktmekanismer som genomsyrar skolan. En annan aspekt av detta verkar vara att lärarna med sin mobbning aldrig hänvisade till Robins lesbiska mor. Därför är det svårt att bedöma om detta var ett fall av homofobi. Ändå skiljer sig den typ av mobbning som vuxna utför från mobbningen på skolgården. Tystnaden kring det diskriminerande ämnet gör det än mer manipulativt eftersom den mobbade inte kan peka ut orsaken till diskrimineringen eller trakasserierna, vilket ökar sårbarheten ytterligare. Denna form av förtryck, s.k. härskartekniker, som vi nämnt tidigare, lyfts vanligtvis fram i feministiska analyser av genusdiskriminering, där påförande av skuld och skam, exkludering, osynliggörande, förlöjligande

och dubbelbestraffning utgör några av de nämnda strategierna (Brade 2008: 74–77; Ås 2004). Vi ser som vi tidigare nämnt likheter mellan erfarenheterna av skolan hos barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer och barn med en queeridentifikation. Den tystnad som Mika har erfart och mobbningen som Robin har diskuterat kan förstås också som ett misstänkliggörande av dem själva pga kopplingen till föräldrarnas sexualitet, vilket i deras berättelser betraktas som tveksamma berättelser av skolan, kanske kan det engelska uttrycket »guilt by association» stå som modell för fenomenet – fast som »queer by association».

Den högljudda exotifieringen – är din mamma flata?

Den aktiva och verkningsfulla tystnad eller det osynliggörande som vi diskuterat ovan var inte det enda sättet att markera utanförskap eller annorlundahet. Att den lesbiska relationen kan uppfattas som exotisk eller spännande fick vissa erfara av sina klasskompisar – ett långt mer högljutt utpekande. Lotta berättade hur några tjejkompisar i skolan upprepande gånger kunde ifrågasätta hennes familj:

Lotta: *De frågar liksom »men hallå var är din pappa, var är din pappa, varför är inte du med din pappa?».*

Malena: *Jaha*

Lotta: *Och då så berättar jag liksom att vi är inte med varann.*

Malena: *Nej, nej, mm. Vad säger de då?*

Lotta: *Ja, då blir de tysta.*

Malena: *Då frågar de inte mer efter det, nej?*

Lotta: *De blir liksom »jaha». Och det är två tjejer [...] de ska fråga hela tiden när Matilda eller mamma kommer och hämtar mig på skolan, då är de såhär »vem är du, vem är du, vem är du?».*

Igen ser vi en slags disidentifikation – denna gång- en med föräldrarna som barnen känner väl. Lotta förklarade att tjejkompisarna ofta konfronterade hennes mammor med detta ifrågasättande genom åren. När vi frågar henne varför de gjorde detta, föreslår Lotta:

Lotta: *Ingen aning, de är nyfikna.*

Situationen fördes även på tal i intervjun med mammorna som också hanterade flickornas attityder med en skratt, en nyfikenhet. Lotta fortsatte:

Lotta: *Jo det är en tjej [...] och hon brukar säga så här »men hallå varför är din mamma flata?».*

Malena: *Brukar hon säga det?*

Lotta: *Ja. Och jag bara »därför att hon tycker om Matilda».*

Malena: *Ja precis!*

Lotta: *Eller hur?! Det är egentligen ingen skillnad med att ha två mammor eller två pappor – med att ha en mamma och en pappa. Det är bara att när man har två mammor då är det samma kön.*

När vi frågade Lotta om hur hon upplevde att höra dessa frågor blev reaktionen en strategi som vi har sett tidigare, att det var något hon inte tänkte bry sig särskilt mycket om.

Lotta: *Jag bryr mig inte så mycket.*

Malena: *Nej. Men sen säger de ingenting mer eller?*

Lotta: *Nej.*

Malena: *De är nog lite nyfikna bara.*

Lotta: *De är jättesnälla.*

Att både Lotta och mammorna hade en ganska godmodig attityd kring denna disidentifikation från dem som är hennes lekkamrater och som ofta kom hem och lekte hos henne anser vi vara ett sätt att vägra bli ett offer för disidentifikationen. Samtidigt väcker det också funderingar kring varför flickorna aktivt återskapar en situation där de låtsas att inte känna igen den ena eller andra mamman. Det verkar vara spännande och kanske kittlande för flickor i förpuberteten att få tillgång till en annan slags femininitet, att använda förbjudna ord som flata. »Nyfikenheten» kan ses som en spegling av flickornas intresse av Lottas mammor som sällsynta eller exotiska avstickare från det normativa med den dubbelhet av både spänning och avståndstagande som personer som befinner sig i en normativ position kan ha. Lottas berättelse representerar det dilemma som är under förhandling i denna studie. Ett mera strängt fokus på antidiskriminering kan ge en tolkning av situationen där Lotta och hennes föräldrar blir offer för trakasserier. Samtidigt utgör Lottas och mammornas aktörskap och överseende ett annat utgångsläge. Lotta avslutar diskussionen med att övertyga att flickorna är »jättesnälla». De är hennes vänner och inte hennes mobbare. En agensskapande läsning anger istället att lesbiska föräldrars närvaro i skolan blir en uppenbar påminnelse om att det finns alternativ till heterosexualitet, andra sätt att utforska feminiteter men också att det finns en risk för vissa med att bli förknippad med en icke-normativ sexualitet vilket kräver försäkringsåtgärder för att upprätthålla en skiljelinje mellan vi och dom.

Deltagare som experter och rådgivare

På de följande sidorna samlar vi deltagarnas råd, både till lärare och till andra barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer.

Barnens råd till lärarna

I samtalen med barnen och ungdomarna fick vi också veta mer om deras förväntningar på sina lärare. Mika 8 år att han önskade att lärarna visste mer om barnen i sin klass. Mika pekar tydligt på den motsägelser som han märker hos lärarna att de vet att han bor med två mammor men att de aldrig pratar om detta i klassen:

Malena: *Känner du ibland så skulle du vilja att man kunde prata om det mer tänker jag?*

Mika: *Ja, väldigt mycket.
[...]*

Malena: *Hur tycker du man skulle prata om sin familj då? Skulle du vilja att fröknarna pratar om det?*

Mika: *Alltså jag tyckte att man skulle prata om det lite bättre för det enda de pratar om är »nu ska vi rita en bild om er familj». [Malena: Mm] vänner, kusiner, så [Malena: Mm] Ja, de behöver verkligen [...] de behöver verkligen lära känna barnen lite mer [Malena: Ja] För annars vet de inte ja okej du har – okej du har det och du har det [Malena: Mm] Ja men då behöver de lära sig lite mer vad de ska göra.*

Mikas önskan om att vilja ha en ökad öppenhet kring olika familjer kan sättas mot vad han tidigare sagt om att lärarna inte vill tala om hans familj och att ett barn inte kommer att bli retat för sin familj så länge de inte pratar om den. Vid en sammanläggning visar detta narrativ hur tydligt Mika analyserar sina erfarenheter i skolan. Enligt hans erfarenhet är det säkrast att inte prata om en icke-normativ familjesituation –hur skulle han annars få intrycket av att hans familj kan vara orsak till att bli retad? Svaret kan, delvis, finnas i lärarnas sätt att diskutera familjer i klassen, där hans exempel av klassrums-situationen »nu ska vi rita en bild» framstår som skolans kris inför representationer, för vad betyder en redogörelse av familjemedlemmarna om du sedan inte bör tala om dem?

I artikeln »(Re)considering normal: queering social norms for parents and teachers», diskuterar Laura Bower och Cari Klecka hur viktigt lärare anser att det är att känna till barnens erfarenheter, även om vissa familjestrukturer kan ses som normstridiga:

Teachers did not want to contradict parents' beliefs by addressing differences. Nor did they want to spend academic time talking about diversity, particularly as related to LGBT issues. Yet, they felt that an essenti-

al part of adhering to social norms and being »good» teachers meant acknowledging student difference. (Bower & Klecka 2009: 369–370)

Vi vet från workshops med lärare att det finns en förståelse om att det bästa är om alla barn behandlas likadant. För övrigt finns det i läroböckerna få, om några alls, hänvisningar till icke-normativa familjer, vilket förutsätter att lärare anpassar eller kompletterar det befintliga materialet på egen hand (Brade et al., 2008; Bromseth et al., 2010b). Det verkar vara en balansgång för en lärare att undvika att peka ut barn eller unga med regnbågsfamiljer som »annorlunda» och samtidigt kunna tala om olikhet och att alla elever känner sig sedda och inkluderade. I en normativt strukturerad praktik verkar det vara problematiskt att skilja mellan likhet och jämlikhet, där den senare förutsätter att alla (olika) har lika värde och den förra att alla ska vara likadana. Genom att inte tala om icke-normativa familjer fick Mika intrycket att inte heller han bör tala om sin familj. Han rekommenderar att lärare bör lära sig mer om vad de ska göra för att kunna hjälpa barnen att må bra i sin klass.

Genus är också en omförhandling och flera av de intervjuade barnen och ungdomarna hade tillgång till en genuskritiskt perspektiv på sin vardag. Madicken, tio år och som också kallade sig queer, backade inte för diskussioner med sina lärare om deras val av läromedel. Madicken var kritisk mot den i skolan traditionella uppdelningen och konfrontationerna mellan »tjejer» och »killar» och krävde att både lärarna och klassen skulle reflektera över sina heteronormativa strategier. Madicken såg också ett behov för lärarna att utveckla bättre verktyg för att hantera »killarna» som hon menade ofta fick (negativ) uppmärksamhet i klassen. Hennes erfarenhet av hur ett trångsynt genusperspektiv som bottnade i att pojkar är högljudda och flickor tysta och duktiga blev framträdande i undervisningsmaterialet. Madicken blev irriterad och agerade. Detta kom upp när vi frågade Madicken om hur familjerna ser ut i hennes undervisning:

Madicken: *Ja det finns inga familjer men det är en hund som heter Monty så följer man lik-som hans liv ibland. [...] Så får man lyssna på en skiva på engelska.*

Malena: *Ja vad kul, så det är en hund som berättar?*

Madicken: *Mm, det är Hello Monty [med brittiskt uttal], det är jätteroligt. Så får vi sjunga lite sånger. En gång då var det en jättedålig sång. I början då var det ... först så skulle alla tjejer säga såhär schh, schh boys, stop that noise, och sen så skulle killarna sjunga shut up girls. Jag bara eh...*

Malena: Eller hur! Det var det värsta jag har hört.

Madicken: Ja, jag bara protestera, protestera, protestera!

Malena: Bra. Men säger man så när det är nånting ni inte tycker om? Kan du räcka upp handen och säga vänta, stopp?

Madicken: Jag gick undan sen och sa till min fröken varför sjunger vi den låten, den är ju bara dålig.

Malena: Förstod hon varför du tyckte att den var dålig?

Madicken: Ja det tror jag.

Malena: Tyckte hon också kanske att den inte var så bra?

Madicken: Mm, fast det var ju inte hon som bestämde att vi skulle ha den låten.

Malena: Nä?

Madicken: Det var boken som bestämde.

Malena: Ja, mm. Vad bra att du sa ifrån tycker jag.

Madicken: Ibland kan man ju känna sig lite blyg om man ska säga emot men ibland känns det så skönt när man har sagt något.

Även Karin 18 år diskuterade hur klassen kan delas upp vid diskussioner om homosexualitet eller om feminism. Hon menar att hennes lärare inte gör särskilt mycket för att skapa en balans.

Malena: Skulle du önska att de var- att lärarna var tydligare?

Karin: Ja [...] det skulle vara skönt om lärare... Alltså, det är enkelt att säga vad som är rätt och fel men det är oftast [...] när det kommer negativa kommentarer så är det oftast om saker som folk i vår ålder inte alltid förstår, de är inte så insatta i hela situationen så de bara kan säga dumma saker om [feminism och homosexualitet]

Karins erfarenheter talar om att lärare hellre bjuder in externa experter inför diskussioner om sexualitet och att sådana debatter ges begränsad tid och uppmärksamhet. Hon låter sig inte heller imponeras av de pedagogiska metoder som tillämpas i dessa diskussioner och att upplägget blir en polariserad plenardebatt istället för initierade och produktiva diskussioner.

Karin: Det känns ju att det ska mer diskuteras som en del av samhället än som en ... Det är som om det har blivit ett annat samhälle på nåt sätt, att man delas upp

Malena: Eller hur

Karin: Ja [...] Men det är oftast såhär vi och dom, det liksom genomsyrar skolan.

Karins reflektioner understryker hur användbart det är att, utifrån teoretiska ramverk om homofobi och

transfobi, analysera erfarenheter av barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer. I Karins klass är homosexualitet något »svårt» och något som hennes lärare känner sig vara ur stånd att hantera på ett adekvat sätt och därför bjuder in experter eller låter det bli en märklig debatt mellan vi och dom i helklass.

I forskningen om och med queera barn anses lärarna ha en avgörande roll i förebyggandet och motverkandet av exkludering (Égale Canada 2009: 61; Meyer 2007: 20–22; 2009). Vi ser en liknande möjlighet för lärare att stödja barn och ungdomar med hbtq-föräldrar/regnbågsfamiljer, något som också Karins diskussion bekräftar. Hon fortsätter med att påpeka:

Karin: [...] kärnfamiljen är ju väldigt närvarande hela tiden eller vad man ska säga [Malena: Mm] och jag tror att det är rätt många som känner lite att de saknar det, inte bara för att de kanske har homosexuella föräldrar men, när folk är skilda – eller föräldrarna är skilda eller såna grejer [Malena: Mm, mm mm]. Det gör jag också men att det känns – ja, men som att man inte är normal.

Det Karin förväntar sig från sina lärare är en reflektion av de familjediskurser som är verksamma i skolan. Hänvisningen till den heteronormativa kärnfamiljen som utpekande av det icke-normala visar också hur detta är ett nästan omöjligt ideal och att få passar in i den bilden, ändå producerar den ett kännbart utanförskap. Karin skulle vilja se lärare bättre rustade i att hantera komplexa diskussioner i klassen, både i termer av kunskap och när det gäller pedagogik (Kumashiro 2002).

Detta är en viktig analytisk punkt: Karin efterlyser en reflektion kring normativa re-representationer av familjen som sådan mer än en representation. Också andra deltagare gjorde en genusanalys av sina erfarenheter av klassrummet. Jesper blev irriterad på en av sina lärares maskulinistiska beteende och pedagogik. Både i intervjun med Jesper och vid intervjun med föräldrarna kom den stränge lärarens pedagogik på tal. Jespers kritiserade oförmågan att kunna ge tröst eller beröm. Föräldrar nämnde hur samma lärare hade uppfattat närvaron av fyra föräldrar i ett föräldramöte som ett tecken på att Jespers var bortklemd för att vara en pojke, vilket antyder att det fortfarande finns en idé om genuskodning som en del av uppfostran och att detta utgör en del av lärandet.

Expertråd – barn till barn

Den sextonårige Robins råd till andra barn och ungdomar med familjer lika den egna, är att kräva av andra att de accepterar hans familj om de vill att han ska acceptera deras:

Robin: *Ja, jag vet inte. Alltså för mig var det så att liksom mamma kom ju ut när jag var två så det har aldrig varit nåt problem för mig, det har typ alltid varit så. Men alltså det är bara att man lär sig acceptera, att man lär sig bortse från allt annat, att man säger ifrån, att ja men såhär är det och du kan inte göra nånting åt det och jag är stolt över det så, så liksom. Att man bara får lära sig acc – att folk får lära sig att acceptera det. Och om de inte gör det så får man gå ut och säga ifrån. Att nu är det såhär. Det tror – det tror jag man får göra, det tror jag är enda sättet, det har jag fått göra i alla fall att men ja nu är det såhär. Då får man acceptera det Varför ska jag acceptera att nån har mamma pappa barn om inte de accepterar att jag har mamma, Gunilla och mig? Varför ska jag acceptera dem om inte de accepterar mig?*

Robins berättelse visar komplexiteten i detta till synes enkla förslag om att kräva acceptans i och med att det också är nödvändigt för Robin att själv acceptera sin egen familjesituation, även om han betonar att detta aldrig har varit ett problem för hans del. Samtidigt vrider han på detta och decentrerar heteronormativa familjers normalitet. Han kräver inte bara att bli accepterad för den familj han har, utan gör detta till villkoret för att acceptera andras.

Robin talde också om öppenheten för att motverka diskriminering. Vi nämnde för Robin att en yngre deltagare hade valt att vara tyst kring sin familj. Robin menade att detta var ett exempel på hur viktigt det är att kunna stå upp för sig själv men att vara tyst är ett sätt att skydda sig själv, för att du är rädd:

Robin: *Men det är en slags räds! - en slags rädsla också. Det är ju det som har skapats hela tiden. Det är ju det jag menar med det här vi och dom att... det har skapats hela tiden. Det är en slags rädsla över att andra har det såhär och jag kan inte... Ja men om jag är tyst så händer det ingenting. Alltså [...] man måste gå ut och våga säga ifrån helt enkelt, för annars kommer man sitta med den där rädslan hela livet och det är inget bra. Men det är klart att om man är åtta år, kanske man känner att - att man inte är lik... Man är ju inte mogen, man är ju fortfarande liten så det är klart man kan känna sig rädd.*

Tystnaden är kontraproduktiv enligt Robin, även om han också nämner att det kan vara svårare för yngre barn att verka mot negativa attityder. Denna sista aspekt av Robins förslag kan vara relevant i synnerhet för lärare för yngre barn.

Karins kommentar ger stöd åt Robins förslag:

Karin: *Oj [skratt] Jag är ju så dålig på att ge råd. Men [...] det beror väl på barnet då hur det känner för sin förälder. Men det bästa är väl bara att –typ allting är normalt. Att det spelar ingen roll. Det är väl bättre att ha... – ja men en bra mamma bara. Är mamman bra, ja då – eller pappan –då är det det som spelar nån roll. Det spelar ingen roll vad alla andra tycker*

Karins kommentar speglar tidigare forskning som betonar att det inte är föräldrars sexualitet, utan deras föräldraskapsstil som är mest relevant för barns välmående. Karin belyser också behovet av att ta avstånd från andras åsikter.

Kunskap om homofobi – kulturellt queer?

I intervjuerna med barnen och ungdomarna var det uppenbart att de inte såg sig själva som en del av en community, eller del av föräldrarnas community, som tonåringar sällan är. Hursomhelst, många av deltagarna i tonåren nämnde homofobiska trakasserier i skolan. I alla intervjuer med personer mellan 15 och 18 år nämndes det att problemet med homofobi tas upp ganska frispråkigt bland tonåringar. Vi har refererat till detta som kulturellt eller kulturligt queer (Epstein 2009; Gustavson & Schmitt 2011), vilket vi ser som en särskild »queer kompetens». Homofobiska uttryck passerade inte obemärkt förbi någon av våra deltagare. Familjelivet rustar dem att identifiera och hantera homofobiska situationer. Robin nämner att mobbning sällan riktar mot lesbiska, men att homosexuella män riskerar att komma att bli utsatta:

Robin: *Det man oftast hör det är ju ... alltså, man hör ju ingenting om lesbiska eller nåt sånt där!*

Malena: Nä.

Robin: *Man hör ju det också, men det är ju mest skällsord till de som är bögar [...] [Malena: mm] Att man hör alla olika saker. Men tjejer och tjejer det är ju okej [Malena: mm] Det spelar ju ingen roll liksom – de brukar ju vara vänner, de brukar ju krama varandra, det spelar ju inte så mycket roll. Men när en kille och en kille då är det ju – så får det ju inte vara [Malena: mm, precis]*

Malena: *Det verkar som det är nånting de själva är rädda för hela tiden.*

Robin: *Mm. Och folk är rädda för att om man erkänner att man accepterar homosexualitet så – vissa tror ja men om jag tycker det är okej med homosexualitet då kanske jag blir homosexuell.*

Malena: *Ja just det.*

Robin: *Men så är det ju inte.*

Robin nämner också hur han ibland låter sina kamrater få undra sväva i ovisshet om han är homosexuell eller inte. Anledningen, menar han, är att det inte bör spela någon roll och att personer inte ska trakasseras för att de är homosexuella eller lesbiska. I den politiska performativiteten är det klart att han agerar utifrån en queerkulturell kompetens, genom att utsätta sig själv för den heterosexistiska ångslan som nogsamt kräver att alla människor ska redogöra tydligt sina sexuella preferenser. Denna, till synes oreflekterade, heterosexuella efterfrågan på att »komma ut» som homosexuell tyder dock på att det krävs ett uppenbart homosexuellt subjekt som representerar den avvikande och därmed återupprätthåller normen. Robin både identifierar och analyserar homofobiska situationer, därtill agerar han också mot den. Genom att göra dem som kräver att veta hans »riktiga» sexuella läggning känna sig ängsliga och spela på deras osäkerhet, utmanar han själva förutsättningen för normativt erkännandet av sexualitet.

Joakim gör liknande kopplingar:

Malena: Hur tycker du annars att man ser på homosexualitet i skolan överlag? Eller i din generation också tänker jag?

Joakim: I min generation – alltså det är väl... Jag vet inte, jag har aldrig sett ner på det liksom på nåt sätt. [...] men det är väl mycket bögskämt och massa jävla skit som – som jag aldrig har deltagit i men det är väl många andra... Men sen kommer man över det när man blir äldre, det verkar så. Men jag har aldrig brytt mig om det där för att jag vet ju att de menar ingenting mot homosexualitet, det är inte så att man försöker förolämpa dem genom att använda det som ett skällsord [M: Mm] så därför tog jag aldrig illa upp på det. Det är väl liksom fortfarande lite tabu men det blir ju bättre och bättre.

Malena: Ja. Vad tänker du när du menar att de menar inte illa, varför – varför använder man bög som ett skällsord då?

Joakim: Därför att – alltså jag vet inte, – jag har ingen aning, jag har aldrig använt det, det har aldrig kommit in i min vokabulär liksom [Malena: Nej] men – ja men det är väl – det är väl typ grabbar emellan, som att det ska ifrågasätta ens manlighet eller nånting, jag har ingen aning.

Malena: Att det är såna saker det handlar om egentligen

Joakim: Ja, jag tror inte det handlar om att vara bög, det handlar mer om – handlar mer om det tror jag.

Citaten återspeglar hur genus reproduceras genom sexualitet och att den heterosexuella maskuliniteten

förhåller sig minst sagt ett nervöst kring sexuell dragning mellan män. Joakims lojalitet till vännerna – att det handlar mer om ett gängse maskulinitetsgörande än om att kompisarna egentligen skulle ha något emot bögar är överseende och ursäktande. Samtidigt gör han påståendet »det har aldrig kommit in i min vokabulär», att han själv inte faller in i jargongen. Det antyder som vi tidigare sagt att kränkande tal kring hbtq-personer ändå är främmande för de intervjuade barnen och ungdomarna. Joakims inställning gör att han sätter sig över fördomsfullt tal i skolan och har tillgång till analytiska nycklar till frågor om genus och sexualitet, vilket gör det möjligt för honom att dra slutsatsen att homofobi många gånger är ett maskulinitetsproblem bland osäkra män, ganska lik den som Robin drar.

Slutsats:

Queer kompetens mot normativitet

Den queera kompetens vi diskuterar här grundar sig på familjeliv snarare än på communityliv. Barnen tog del i många slags aktiviteter och communitys, allt från politiska partier till idrottsföreningar. Ingen av dem påstod sig höra till någon queer- eller hbtq-community. Deras familjeliv försåg dem med nycklar till att förstå normer och fördomar och att agera mot dem. Homofobi och transfobi drabbar även familjemedlemmarna och inte minst de unga kan uppleva en spänning mellan att vara lojal mot kompisar (med kanske en jargong kring bögar) och vara lojal mot familjen. Genom att ha tillägnat sig ett normkritiskt perspektiv, som vi kallar för en queer kompetens kunde de bemöta omgivningen med en analytisk förståelse och med det också ett försprång eller till och med överläge gentemot personer i sin omgivning som inte på egen hand lyckats dra dessa slutsatser.

Under skrivprocessen tog vi det huvudsakligen positiva resultatet med försiktighet – inte heller detta är något nytt. I boken *Älskade barn*, år 1996, skriver Greger Eman om sin egen skepsis mot berättelser som han fick som redaktör som lät nästan för bra för att vara sanna – och behovet att berätta såväl de problematiserande som de lyckliga berättelserna (Eman 1996).

Rekommenderad läsning

Brade, Lovise, Carolina Engström, Renita Sörensdotter & Pär Wiktorsson (2008). I normens öga. Metoder för en normbrytande undervisning. Stockholm: Stiftelsen Friends.

Bromseth, Janne & Frida Darj (red.) (2010). Normkritisk pedagogik. Makt, lärande och strategier för förändring. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet i samarbete med RFSL ungdom.

- Eman, Greger (red.) (1996). Älskade barn: homo- och bisexuella föräldrar berättar. Stockholm: Carlsson.
- Henkel, Kristina & Marie Tomičić (2009). Ge ditt barn 100 möjligheter Istället för 2 – om genusfällor och genuskrux i vardagen. Linköping: Olika and Jämställt.se.
- Zetterqvist Nelson, Karin (2007). Mot alla odds. Regnbågsföräldrars berättelser om att bilda familj och få barn. Malmö: Liber.

6. Jämförelse mellan resultaten i Tyskland, Sverige och Slovenien

tillsammans med Silke Bercht, Maja Pan, Christiane Quadflieg, Ana Marija Sobočan, Uli Streib-Brzič och Darja Zaviršek

I detta kapitel kommer vi presentera ett jämförande perspektiv mellan de tre länderna. Barn och unga i hbtq-/regnbågsfamiljer intervjuades i tre länder: 22 i Tyskland (mellan 8 och 20 år), 3 i Slovenien (mellan 15 och 23 år) och 8 i Sverige (mellan 7 och 18 år). Skillnaderna i materialurvalets storlek beror på ländernas olika samhälleliga och politiska kontexter, liksom vilka debatter som rör hbtq-frågor som är aktuella för tillfället.

Studiens viktigaste fokus var att intervjua barn och unga och förstå deras erfarenheter som expertkunskap. De barn och unga som deltog hade utformat en rad strategier för att hantera och omförhandla strukturella former och även mellanmänniska situationer i skolan och bland kamrater i vilka de blev utsatta för utpekande eller »denormaliserande» handlingar.

Att ha hbtq-föräldrar/regnbågsfamilj – en angelägenhet för barn och unga i skolan?!

Gemensamt för resultaten i de tre länderna är att barn och unga med hbtq-föräldrar/ regnbågsfamiljer hade strategier för att hantera rädslan för eller erfarenheten av diskriminering eller de-legitimisering (t.ex. osynliggörande) i skolan. Strategierna kan beskrivas som en del av en omförhandling av maktrelationer, om acceptans och tillhörighet i kamratgruppen. Dessutom framkom att i pedagogerna verkade i viss omfattning sakna kunskap om det viktiga i att visa intresse, känslighet och villighet att tala om hbtq-frågor med eleverna. Sättet på vilka deltagarna förhöll sig till och diskuterade sina erfarenheter av att bli misskrediterad, utsatt för hot eller osynliggörande beror på de olika ländernas specifika sociala och politiska förhållanden, individuell kapacitet och olika erfarenheter av stöd och uppbackning – men också på sociala kategorier som ålder, genus, familjebild och erfarenheter av att ha utsatts för rasism eller diskriminering pga funktion.

De flesta av de unga deltagarna i Tyskland och Sverige, liksom några av barnen, identifierade sig vidare inte i första hand med sina hbtq/regnbågs-föräldrar eller med uppväxten i en regnbågsfamilj. Många ville heller inte bli förknippade med hbtq-frågor i allmänhet. De flesta av framförallt tonåringarna beskrev familjen som »inte något särskilt», bland sina skolkamrater.

Nedlåtenheten kring hbtq-personer, homofobi och transfobi var attityder som de unga upplevde att de behövde hantera dagligen i skolan. Medan intervju-personer i Sverige och Slovenien själva tydligt tog avstånd från dem som använde ett homofobiskt eller transfobiskt språk hade ungdomarna i Tyskland andra perspektiv. De menade att homofobiska, sexistiska eller nedsättande omdömen kring funktionalitet inte nödvändigtvis var homofobiska attityder utan koder mellan unga kring vissa praktiker. På så sätt kunde de placera sig själva både som lojala mot kamratgruppen och samtidigt självständiga i sitt beslut att ingripa eller inte. Några tog avstånd från motsvarande förväntningar, t.ex. kravet på att de skulle stå upp för homosexuellas rättigheter bara för att deras föräldrar var hbtq som ett sätt att vara lojal mot familjen. Andra, särskilt tonårsflickor som helt vuxit upp i regnbågsfamiljer underströk sina politiska och moraliska ställningstaganden och förklarade att de klart och tydligt måste ingripa mot homofobiska eller sexistiska uttalanden. Även barn i Sverige och Tyskland reagerade på liknande sätt.

Erfarenheter av våld

Vi har använt våldsbegreppet i en bred definition av social aggression, inte bara fysiskt våld utan också verbala och icke-verbala kränkningar. Det omfattar nedvärderande handlingar, uteslutningar, förolämpningar och misskreditering liksom osynliggörande, att inte bli symboliskt representerad. Det kan vara avsiktliga och oavsiktliga former av diskriminering som sätts i samband med homofobi. Detta drabbade framförallt barnen och de unga i denormaliseringssituationer inom en heterosexuell matris.

Mellanmänniska och strukturella erfarenheter av homofobiskt våld i de tre länderna kan delas upp i tre nivåer:

- Utsatthet och kränkningar från skolkamrater
- Utsatthet och kränkningar från lärare
- Utsatthet på grung av heteronormativa diskussioner i undervisningen

Här ska det understrykas att ingen av de intervjuade uppgav att de utsatts för fysiskt våld pga sin familjebakgrund i något av de tre länderna. I Sverige har de senaste åren av aktiva lagändringar och förändringar i attityder gentemot hbtq-personer och sexuell mångfald bidragit till att fysisk våldsutsatthet

het inte förekom. I Tyskland finns det andra anledningar till att intervjupersonerna inte hade några fysiska våldserfarenheter, vilket förklaras med föräldrarnas försiktighet kring val av skola och deras engagemang i skolorna, vilket vi också noterade var omfattande i Sverige. I Slovenien tolkar vi istället att intervjupersonerna där ungått fysiska kränkningar för att de unga som intervjuades varit mycket tysta kring sina familjer under hela skoltiden, vilket troligen skyddade dem från öppen diskriminering och direkt våld.

Olika former av diskriminering diskuterades bland deltagarna. I alla tre länder hade de flesta, särskilt de yngre, klagat över att de blev ifrågasatta och förhörda om sin familj. Ofta var det fråga om att bli återkommande ifrågasatt av samma personer eller att återkommande få frågor om familjen utan något verkligt intresse från skolkamraterna. Dessa effekter har vi analyserat som denormalisering av familjeformer eftersom de skiljer sig från de heteronormativa och utpekandet återupprepar därför den heterosexuella normativiteten som riktiga och legitima föräldrar.

I samtliga tre länder menade deltagarna att hbtq-/regnbågsfamiljer var osynliga i vardagliga samtal, i undervisningen, i lärandematerial. Några deltagare framförde också kritik av hur normativa bilder av familjen och genus framställs på skolan.

I Tyskland och Slovenien var det framförallt att de unga ifrågasattes kring familjens biologiska och sociala villkor. Även befruktningen ifrågasattes (t.ex. »det är omöjligt att ha två mammor» och »varför vet du inte vem din pappa är»). Som vi beskrev ovan var heteronormativa nedsättande tillmälen ett vardagsfenomen i Slovenien och Tyskland. En annan vanlig händelse var att bli förknippad med sina föräldrars sexualitet, tex. »du kommer också bli lesbisk sen». I Slovenien beskrev deltagarna att deras beteende, särskilt om något gick snett kopplades till föräldrarnas sexualitet (»inte konstigt du är nervös med sådana föräldrar»). I Tyskland och Slovenien var de flesta rädda för att läraren skulle exponera dem eller att de skulle bli orättvist bedömda eller behandlade av lärarna. Några av intervjupersonerna hade sådana upplevelser.

I alla tre länder uttryckte barnen och de unga rädsla för avståndstagande, nedvärdering och marginalisering i kamratgruppen om de skulle avslöja sin familjkonstellation. I Tyskland upplevde vissa denna rädsla så stark på grund av att atmosfären i skolan präglades av social aggression, och flera av dessa deltagare beskrev att de ofta bevittnat trakasserier i skolan och ibland indirekt medverkat.

De som upplevt rasism eller trakasserier på grund av funktionalitet jämförde sina erfarenheter. De sade att de hade utvecklat strategier för att hantera

flera situationer av kränkningar – t.ex. att negligera tillmälen, dra sig undan, göra motstånd eller ge upplysande information om sakförhållanden, vilket ofta var en effektiv strategi i många situationer.

Strategier

I alla tre länder utvecklade barn och unga strategier för att hantera sina erfarenheter av eller rädslan för att bli denormaliserad, eller utpekad som annorlunda. I Tyskland och Slovenien framkom att de flesta hade komplexa sätt att hantera spänningen mellan att vara självständig och lojal såväl gentemot familjen som mot kamraterna. Att hantera konflikten mellan lojalitet gentemot kamrater och självständighet blev en utmaning för många. Samtidigt ville många markera att de inte bara tillhörde en familj utan också sin kamratgrupp och den »normala» heterosexuella sociala vardagen. En del av deras strategier belyste också hur föräldrarna uppträdde i sin hbtq-identifikation utanför familjesfären. De olika strategierna hos barnen och de unga berodde på omständigheter, som t.ex. om föräldrarna kunde leva öppet eller som i Slovenien kände sig tvingade att hålla tyst om sin sexualitet. I sådana fall kände sig de unga också osäkra och obekväma med sin mammas eller pappas sexualitet. I Tyskland fanns det en stor press på ett konformistiskt heterosexuellt, ibland homofobiskt beteende i kamratgrupperna och i Sverige framstod det som att hbtq-familjer skulle inte föra sina frågor i skolorna.

De flesta av barnen och de unga i studien använde begreppet »normal» som referenspunkt. De beskrev sina familjer som normala, fastän olika och unika. Att hävda att vara normal familj i betydelsen vanlig visar att sociala konventioner konstrueras kring antaganden om normalitet för att individer ska accepteras. Samtidigt blev det också ett dilemma att upprätta idén om en normal familj eftersom både idén om familj och idén om normalitet bygger på en heterosexuell mall. Många av de unga önskade inte heller att själva bli identifierade med hbtq, med några få undantag i Sverige och Tyskland. Några deltagare uttryckte en större öppenhet gentemot olika sexuella och sociala sätt att leva på och några hade en bisexuell eller queer identifikation som relaterades till den öppna atmosfären i hemmet. Den allmänna distanseringen från hbtq-/regnbågsfamiljen var också en strategi för att hävda en självständig social och sexuell position i kamratgruppen och för att hantera olika situationer.

Det vanligaste sättet att försöka undvika problem i Tyskland och Slovenien verkade att vara försiktig när det gällde vilka personer som barnen och de unga valde att berätta för om sina föräldrars sexualitet. I Slovenien var den vanligaste strategin att vara tyst om familjesituationen vilken delvis förväntades av familjen och belönades av både lärare och

kamrater. Tystnadsstrategin skyddade delvis barnen och de unga från våld, men påverkade deras självförtroende, motståndskraft och självständighet. Den påtvingande tystnaden och tabuiseringen ökade rädslan och känslan av otrygghet. I Tyskland valde några av de yngre barnen att vara tysta om föräldrarnas hbtq-identifikation om möjligt och att det var upp till föräldrarna om de ville påtala det eller inte. Medan det i Sverige hände att de hade haft bilder av hbtq-familjer i undervisningen nämndes det sällan. I Tyskland och i Slovenien fanns inga sådana diskussioner alls.

Motståndsfaktorer

Föräldrarnas stöd var den viktigaste faktorn för barnen och de unga i alla tre länder. Föräldrarna gick till skolorna och förklarade sin familj för att undlätta emotionellt för barnen, ta ansvaret från deras axlar »att förklara» och skydda barnen i form av att ge skolan »riktiga ord» eller ingripa om det behövdes. I Slovenien fick barnen minst stöd från föräldrarna, vilket innebar att barnen och de unga fick bära hela det emotionella ansvaret i skolan och för kompisar. De tyska och svenska intervjuerna pekar på vikten av föräldrarnas inblandning i skolan. De allra flesta hade informerat lärarna om deras familjesituation och om hbtq-frågor. Vissa uppmuntrade att se över läromedlen. Föräldrarna bekymrade sig också om huruvida lärarna kunde hantera kränkande situationer eller diskriminering. I vilket fall vilade ansvaret på föräldrarna att diskutera hbtq-frågor i skolan.

Trots det lilla stöd som de unga i Slovenien fick från föräldrarna i jämförelse med Sverige och Tyskland visade samtliga av de intervjuade en hög grad av reflektion och självreflektion för samhällsansvar kring hbtq-/regnbågsfamiljer, som behov och stödsinsatser. En annan viktig faktor för barnen och de ungas motståndskraft och känsla för stöd var att känna andra hbtq-vuxna, liksom barn och unga i andra regnbågsfamiljer. I pålitliga och förtroendefulla vänskapsband med kamrater behövdes inga förklaringar, döljanden eller ursäkter för föräldrarnas sexualitet. Erfarenheter av att ha blivit accepterad, att någon visat ett »riktigt» intresse för familjen (och inte bara som exotiskt) eller uttryckligen positiva omdömen om hbtq-familjer av vänner, kärlekspartners eller andra kamrater upplevdes som mycket stödjande för deltagarna i samtliga länder.

I Tyskland var några av barnen och de unga bekanta med andra regnbågsfamiljer från konferenser eller från andra hbtq-evenemang, även om några hade en ambivalent hållning till andra regnbågsfamiljer. Kanske var det inte så viktigt för dem att ha sina vänskapsband med personer med liknande familjebakgrund – kanske fanns det också risker. En åttaåring menade att han inte ville förlora sin satus som unik, som den enda i klassen med

hbtq-föräldrar. Både i Sverige och i Slovenien omtalade barnen att de inte hade kontakt med andra barn i hbtq-/regnbågsfamiljer. I Sverige kanske detta kan förklaras med att de unga befann sig i en frigörelseprocess och inte var så intresserade att förknippas med sina föräldrars liv. I Slovenien för att det var svårt att vara öppen kring hbtq-/regnbågsfamiljen. I båda länder hade deltagarna noterat en förändring kring nya de nya familjenätverken i och med den nyligen förändrade situationen kring hbtq-föräldraskap, t.ex. att lesbiska får tillgång till klinisk fertilitetsbehandling i Sverige sedan 2005 och i Slovenien sedan 2008. I Tyskland bildades flera lesbiska-och-gay-föräldragrupper för att främja närståendeoption (som blev till 2005), vilket stärkte föräldranätverken.

Rekommendationer för pedagoger och skolinformatörer

Samtliga av barnen och de unga i alla tre länder underströk vikten av att hbtq-/regnbågsfamiljer ska ges mer uppmärksamhet i skolan. Några av dem, särskilt de yngre efterlyste att lärarna skulle visa ett större intresse och lära sig mer om regnbågsfamiljer. Detta kan göras t ex genom att inkludera olika slags familjeformer i undervisningen och läromedel.

De flesta önskade att lärarna kunde lära sig mer om hbtq-/regnbågsfamiljer på lämpliga och icke-utpekande sätt. En del uttalade också att lärarna skulle ta hänsyn och menade att det är hur föräldrarna är med barnen och inte deras kön som avgör ett barns trygghet. En del föräldrar påtalade att läraren ofta verkade ha svårt att ge utrymme för att tala om hbtq-familjeformer och att de också hade svårt att låta bli att exponera och sätta etiketter på barnen. Det fanns också en rädsla bland barnen och de unga att lärarna och annan skolpersonal inte skulle förstå deras oro för att utsättas för denormalisering/homofobi. En del av deltagarna hänvisade inte så mycket till sin egen situation som till barn eller unga som identifierar sig som hbtq och var känsliga för att de riskerade att utsättas för mobbning. Många av barnen önskade att deras lärare och andra vuxna kunde se dem för deras erfarenheter och att lysna och lita på att deras dagliga erfarenhet av subtil diskriminering, även med hänsyn till rasialisierade frågor.

Jämförelsen av de rekommendationer som barnen och de unga samt föräldrarna föreslog visar att det fanns en stor samstämmighet i deras erfarenheter av skolan och önskemålet att skolan kan och bör bli mer engagerad och bättre förberedd för att hantera frågor rörande hbtq-/regnbågsfamiljer. Inte minst att ta vara på barnen och de ungas erfarenheter för att hantera heteronormativ denormalisering och homo- och transfobi och annan relaterad diskrimi-

nering. Därför har vi utvecklat landspecifika pedagogiska material utifrån studien. Dessa pedagogiska material återspeglar de likheter och skillnader och tar också häyn till redan existerande pedagogiskt material i varje land.

Det pedagogiska materialet i Sverige är utformat som en affisch av serietecknaren Karin Casimir Lindholm för åk 3–6 som är tänkt att hängas i klassrummen. På affischens baksida finns olika teman och diskussionsområden för klassen. Den strävar mot en normkritisk pedagogik kring synen på familjenormer men även andra frågor kring antidiskriminering kan diskuteras utifrån affischen. En bild på affischen finns i appendix.

Avslutande ord

De jämförande resultaten visar att skolorna ofta inte verkade vara beredda, varken professionellt eller personligen, på att hantera olikheter i familjekonstellationer. Detta påverkade barnen och de ungas öppenhet kring sin familj och orsakade även att de drabbades av avsiktliga och oavsiktliga former av diskriminering.

Föräldrar, barn och unga uttryckte en önskan om att lärare skulle visa en känslighet kring nedlåtande språk om hbtq-personer och ta ett större ansvar att inkludera hbtq-perspektiv i undervisningen utan att göra hbtq-frågor exotiska. De önskade också att olika familjeformationer förutsattes och behandlades i klassrummet och att läraren initierade olika representationer av familjen bortom den traditionella heterosexuella modellen av en kärnfamilj.

Under det senaste årtiondet har vi sett en rad förändringar, ofta till det bättre gentemot hbtq-/regnbågsfamiljer i alla tre länder. Ändå verkar det fortfarande finnas en motvillighet att inkludera normkritiska perspektiv i skolorna. För att uppfylla kraven på integration och icke-diskriminerande praxis som är en av skolans viktigaste grunder måste alla barn och ungdomar omfattas. Som en av deltagarna sa: »det handlar om framtiden för **alla** elever».

7. Appendix 1:

Nedslag i lagstiftningen kring hbtq-rättigheter

Äktenskapsbalk (SFS 1987:230), ändrad 2009 (SFS 2009:253): äktenskapet blir könsneutralt. (Föregicks av Lag om registrerat partnerskap 1994:1117)

Föräldrabalk (SFS 1949:381) kap. 4 Om adoption: samkönade par kan ansöka om adoption om de är registrerade eller gifta, det gäller också närståendeadoption.

Föräldrabalk (SFS 2009:254) reglerar att kvinnliga par får assisterad befruktning insemineras. Sedan 2005, den erkänner även den samtyckande partnern till den kvinna som genomgår behandlingen som förälder.

Diskrimineringslag (SFS 2008:567) nämner 7 grunder för icke-diskriminering: kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionshinder, sexuell läggning eller ålder.

Surrogatmödraskap är oreglerat, men praktiseras.

SFS (2006:351) Lag om genetisk integritet. Ersätter tidigare SFS (1984:1140) Lag om insemination, ändrad (2005:443) när insemination för lesbiska registrerade par blev tillåten.

Trans*-personers reproduktiva rättigheter är för närvarande under debatt.

2009, Statistika Centralbyrån räknade 749 barn och unga under 22 år som bodde antingen med en lesbisk- eller bög-föräldrapar, med växande siffror sen 2004. 706 av de bodde med två mammor. Hälften av dessa barn var under fyra år.

Ca. 5.900 samkönade personer är gifta eller registrerade partners (Statistika Centralbyrån 2011).

8. Appendix 2: Pedagogiskt material

Affschen (fram- och baksida) är dels en serie av tecknaren Karin Casimir Lindholm och reflekterar de erfarenheter som barn och unga med hbtq-/regnbågsfamiljer har från skolan och bygger på det intervjumaterial som framkom i denna undersökning. Baksidan är utformad som en normkritisk handledning och affschen är tänkt att sättas upp i klassrummet. Affschen distribueras till skolinformatörer eller lärare genom projektets forskare. Kontakta Malena Gustavson eller Irina Schmitt, Lunds universitet för mer information.

9. Litteratur och referenser

- Ahmed, Sara (2000). *Strange Encounters. Embodied Others in Post-Coloniality*. London: Routledge.
- Ambjörnsson, Fanny (2003). *I en klass för sig. Genus, klass, och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront förlag.
- Bacchi, Carol (2005). »Discourse, discourse everywhere: subject ›agency› in feminist discourse methodology.» *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 13(3): 198–209.
- Baxter, Judith (2003). *Positioning Gender in Discourse. A Feminist Methodology*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Bergström, Ann-Katrin (2006). »Regnbågsbarn – ett förskoleprojekt om familjers lika värde.» [http://www.homo.se/upload/homo/pdf_homo/regnbagsbarn,_slutrapport\[1\].pdf](http://www.homo.se/upload/homo/pdf_homo/regnbagsbarn,_slutrapport[1].pdf) (2012-01-16).
- Bos, Henny M. W., Nanette K. Gartrell, Heidi Peyser & Frank van Balen (2008). »The USA National Longitudinal Lesbian Family Study (NLLFS): homophobia, psychological adjustment, and protective factors.» *Journal of Lesbian Studies* 12(4).
- Bouley, Theresa M. (2007). »The silenced family: policies and perspectives on the inclusion of children's literature depicting gay/lesbian families in public elementary classrooms.» I: Isabel Killoran & Karleen Pendleton Jiménez (red.): »Unleashing the Unpopular». *Talking About Sexual Orientation and Gender Diversity in Education*. Olney: Association for Childhood Education International. 140–147.
- Bourdieu, Pierre & Jean-Claude Passeron (1973). *Grundlagen einer Theorie der symbolischen Gewalt. Kulturelle Reproduktion und soziale Reproduktion*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Bower, Laura & Cari Klecka (2009). »(Re)considering normal: queering social norms for parents and teachers.» *Teaching Education* 20(4): 357–373.
<http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10476210902862605> (2012-01-16).
- Brade, Lovise, Carolina Engström, Renita Sörensdotter & Pär Wiktorsson (2008). *I normens öga. Metoder för en normbrytande undervisning*. Stockholm: Stiftelsen Friends.
- Bromseth, Janne & Frida Darj (2010a). »Inledning.» I: Janne Bromseth & Frida Darj (red.): *Normkritisk pedagogik. Makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Uppsala University. 11–19.
- Bromseth, Janne & Frida Darj (red.) (2010b). *Normkritisk pedagogik. Makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet i samarbete med RFSL ungdom.
- Brown, Wendy (1995). *States of Injury. Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton: Princeton University Press.
- Butler, Judith (1997). *Excitable Speech. A Politics of the Performative*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (1993). *Bodies that Matter. On the Discursive Limits of ›Sex‹*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Butler, Judith (2009). *Frames of War. When is Life Grievable?*. London: Verso.
- Caputo, Virginia (1995). »Anthropology's silent ›others›: a consideration of some conceptual and methodological issues for the study of youth and children's cultures.» I: Vered Amit-Talai & Helena Wulff (red.): *Youth Cultures. A Cross-Cultural Perspective*. London: Routledge. 19–42.
- Carapacchio, Ina (2008). *Kinder in Regenbogenfamilien. Eine Studie zur Diskriminierung von Kindern Homosexueller und zum Vergleich von Regenbogenfamilien mit heterosexuellen Familien*. München: Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften.
- Christensen, Pia & Alan Prout (2002). »Working with ethical symmetry in social research with children.» *Childhood* 9(4): 477–497.
- Clarke, Victoria, Celia Kitzinger & Jonathan Potter (2004). »›Kids are just cruel anyway›: lesbian and gay parents' talk about homophobic bullying.» *British Journal of Social Psychology* 43(4): 531–550.
- Czarniawska, Barbara (2005). »›Studying up, studying down, studying sideways›: om ett dialogiskt förhållande till fältet.» I: Åsa Lundqvist, Karen Davies & Diana Mulinari (red.): *Att utmana vetandets gränser*. Malmö: Liber. 10–22.

- Davidson, Christina (2010). »Transcription matters: transcribing talk and interaction to facilitate conversation analysis of the taken-for-granted in young children's interactions.« *Journal of Early Childhood Research* 8(2): 115–131.
- Davidson, Christina (2009). »Transcription: imperatives for qualitative research.« *International Journal of Qualitative Methods* 2(8).
- de los Reyes, Paulina & Diana Mulinari (2005). *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber.
- Downs, Yvonne (2010). »Transcription tales or let not love's labour be lost.« *International Journal of Research & Method in Education* 33(1): 101–112.
- Duranti, Alessandro (2006). »Transcripts, like shadows on a wall.« *Mind, Culture and Activity* 4(13): 301–310.
- Edemo, Gunilla & Joakim Rindå (2004). *Någonstans går gränsen. En lärarhandledning om kön, sexualitet och normer i unga människors liv* [Somewhere goes the line. A teacher manual about sex, sexuality and norms in young people's lives]. Stockholm: RFSL Stockholm.
- Eduards, Mauds (2002). *Förbjuden handling – om kvinnors organsiering och feministisk teori*. Stockholm: Liber.
- Égale Canada (2009). »Youth speak up about homophobia and transphobia. The first national climate survey on homophobia in Canadian schools. Phase one report – March 2009. Executive summary.« <http://www.egale.ca/index.asp?lang=&menu=1&item=1401> (2012-01-16).
- Ekman, Kajsa Ekis (2010). »Vi är inte maskiner, vi är inte naturresurser.« *Bang – feminism & kultur*. <http://www.bang.se/debatt/vi-ar-inte-maskiner-vi-ar-inte-naturresurser-2010-09-02> (2012-01-26).
- Eman, Greger (red.) (1996). *Älskade barn. Homo- och bisexuella föräldrar berättar*. Stockholm: Carlsson.
- Epstein, Debbie, Sarah O'Flynn & David Telford (2003). *Silenced Sexualities in Schools and Universities*. Stoke on Trent: Trentham Books.
- Epstein, Rachel (1999). »Our kids in the hall: lesbian families negotiate the public school system.« *Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement* 1(2): 68–82.
- Epstein, Rachel (red.) (2009). *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press.
- Epstein, Rachel, Becky Idems & Adinne Schwartz (2009). »Reading, writing, and resilience: queer spawn speak out about school.« I: Rachel Epstein (red.): *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press. 215–233.
- European Commission (2006). *Eurobarometer 66*. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb66/eb66_highlights_de.pdf (2012-01-16).
- European Union Agency for Fundamental Rights (2011). *Lesbian, gay, bisexual and transgender rights*. 2. http://fra.europa.eu/fraWebsite/lgbt-rights/lgbt-rights_en.htm (2012-01-16).
- European Union Agency for Human Rights (2009). *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States. Part II – The Social Situation*. http://fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/FRA_hdgso_report_part2_en.pdf (2012-01-16).
- Evans, Jamie K. (2009). »A queer spawn manifesto: empowerment and recognition.« I: Rachel Epstein (red.): *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press. 234–239.
- Evers, Jeanine C. (2011). »From the past into the future: how technological developments change our ways of data collection, transcription and analysis.« *Forum: Qualitative Social Research* 1: 12.
- Folkhälsoinstitutet (1997). *Hearing om homosexuella och barn: torsdagen den 6 mars 1997 i Stockholm. Redigering och översättning Lars Lingvall*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet.
- Funcke, Dorett & Petra Thorn (red.) (2010). *Die gleichgeschlechtliche Familie mit Kindern. Interdisziplinäre Beiträge zu einer neuen Lebensform*. Bielefeld: Transcript.
- Galtung, Johan (1975). *Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung*. Reinbek: Rowohlt.
- Garner, Abigail (2005). *Families Like Mine. Children of Gay Parents Tell It Like It Is*. New York: Harper.
- Gartrell, Nanette K., Henny M. W. Bos & Naomi G. Goldberg (2010). »Adolescents of the U.S. National Longitudinal Lesbian Family Study: sexual orientation, sexual behavior, and sexual risk exposure.« *Archives of Sexual Behavior*. <http://www.nllfs.org/images/uploads/pdf/NLLFS-adolescents-sexuality-2010.pdf> (2012-01-16).

- Gartrell, Nanette, Carla Rodas, Amalia Deck, Heidi Peyser & Amy Banks (2005). »The National Lesbian Family Study: 4. Interviews with the 10-year-old children.« *American Journal of Orthopsychiatry* 75(4): 518–524.
- Golombok, Susan (1997). »Att växa upp i en lesbisk familj [Lesbian families – Stockholm talk].« I: Lars Lingvall (red.): *Hearing om homosexuella och barn: torsdagen den 6 mars 1997 i Stockholm*. Stockholm: Folkhälsoinstitut. 27–34, 55–60.
- Green, Richard (1997). »Homosexuella föräldrar och barns bästa – slutsatser av klinisk forskning och lagstiftning [Homosexual parents and the best interests of barn – findings in clinical research and the law].« I: Folkhälsoinstitutet (red.): *Hearing om homosexuella och barn. Torsdagen den 6 mars 1997 i Stockholm*. Redigering och översättning Lars Lingvall. Stockholm: Folkhälsoinstitutet. 43–50, 61–67.
- Green, Richard (1978). »Sexual identity of 37 children raised by homosexual or transsexual parents.« *American Journal of Psychiatry* 135: 692–697.
- Gustavson, Malena & Irina Schmitt (2010). »Regnbågsbarnens villkor i skolan – frågor om mångfald och arbete mot diskriminering i skolan.« I: *Skolhälsoinstitutet* 2010(4): 12–14.
- Gustavson, Malena & Irina Schmitt (2011). »Culturally queer, silenced in school? Children with LGBTQ parents, and the everyday politics of/in community and school.« *lambda nordica – Tidskrift för homo/ lesbisk/bi/transforskning* 16(2–3): 159–187.
- Gustavsson, Matilda (2010) »I sikte: stjärnfamilj.« *Sydsvenskan* 15 April 2010.
<http://www.sydsvenskan.se/inpalivet/barn-och-familj/article688318/i-sikte-stjarnfamilj.html#>
(2012-01-16).
- Hamrud, Annika (2005). *Queer kids – och deras föräldrar [Queer kids – and their parents]*. Stockholm: Normal.
- Haraway, Donna (1988). »Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspective.« *Feminist Studies* 14(3): 575–599.
- Hark, Sabine (1999). *Deviant Subjekte. Die paradoxe Politik der Identität*. Opladen: Leske + Budrich.
- Henkel, Kristina & Marie Tomić (2009). *Ge ditt barn 100 möjligheter istället för 2 – om genusfällor och genuskrux i vardagen*. Linköping: Olika and Jämfällt.se.
- Herek, Gregory M. (2009) »Hate crimes and stigma-related experiences among sexual minority adults in the United States: prevalence estimates from a national probability sample.« *Journal of Interpersonal Violence* 24: 54–74.
- Herek, Gregory M. (2004) »Beyond »homophobia«: thinking about sexual prejudice and stigma in the twenty-first century.« *Sexuality Research and Social Policy*, 1(2): 6–24.
- Hermann, Steffen Kitty (2003). »Performing the Gap: queere Gestalten und geschlechtliche Aneignung.« *arranca!* 28: 22–25.
<http://arranca.nadir.org/arranca/article.do?id=245> (2012-01-16).
- Hill-Meyer, Tobi (2009). »Race relations in the family: on being a transracial spawn of white queer parents.« I: Rachel Epstein (red.): *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press. 267–276.
- Hjalmar, Susanna (2009). »Att göra det som kan anses annorlunda naturligt: en studie om regnbågsbarn inom grundskolans tidigare år. Stockholm: Stockholm University.
- Hornscheidt, Antje Lann, Gisa Marehn, Ines Jana, Jana Eder & Hanna Acke (red.) (2011). *Schimpfwörter – Beschimpfungen – Pejorisierungen. Wie in Sprache Macht und Identitäten verhandelt werden*. Frankfurt/Main: Brandes & Apsel.
- Hulth, Maria & Ninnie Ingelson (2005). »Det osynliga regnbågsbarnet«. En enkätundersökning om normer, olikheter och särskiljandets betydelse.« *Magisteruppsats, Södertörn*.
- Imbusch, Peter (2002). *Der Gewaltbegriff. I: Wilhelm Heitmeyer & John Hagan (red.): Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. 26–57.
- Ittel, Angela & Maria von Salisch (red.) (2005). *Lügen, Lästern, Leiden lassen. Aggressives Verhalten von Kindern und Jugendlichen*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Jackson, Stevi (2005). »Sexuality, heterosexuality and gender hierarchy: getting our priorities straight.« I: Chrys Ingraham (red.): *Thinking Straight. New Work in Critical Heterosexuality Studies*. New York: Routledge. 15–39.
- Jansen, Elke & Melanie C. Steffens (2006). »Lesbische Mütter, schwule Väter und ihre Kinder im Spiegel psychosozialer Forschung.« *Verhaltenstherapie & psychosoziale Praxis*, 38(3): 643–656.

- Jiménez, Karleen Pendelton (2009). »Little white children: notes from a chicana dyke dad.« I: Rachel Epstein (red.): *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press. 242–250.
- Jönsson, Kutte (2003). *Det förbjudna mödrskapet. En moralfilosofisk undersökning av surrogatmödrskap*. Lund: Bokbox Förlag.
- Klein, Barbro (1990). »Transkribering är en analytisk akt.« *Rig* 73(2): 41–66.
- Klingspor, Klara & Anna Molarin (2009). *Hatbrott 2008. Polisanmälningar där det i motivbilden ingår etnisk bakgrund, religiös tro, sexuell läggning eller könsöverskridande identitet eller uttryck*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Krek, Janez & Mira Metljak (red.) (2011). *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011*. [The White Book on education in Republic of Slovenia]. Ljubljana: Zavod republike Slovenije za šolstvo. http://www.belaknjiga2011.si/pdf/bela_knjiga_2011.pdf (2012-01-16).
- Kumashiro, Kevin (2002). *Troubling Education. Queer Activism and Antioppressive Pedagogy*. New York: Routledge.
- Kuvalanka, Katherine A. & Abbie E. Goldberg (2009). »Second generation voices: queer youth with lesbian/bisexual mothers.« *Journal of Youth and Adolescence* 38(7): 904–919.
- Lehtonen, Jukka (2009). »The diverse intimate relationships of non-heterosexual Finnish men.« *NORMA – Nordic Journal for Masculinity Studies* 4(1): 66–82.
- Lundin, Sarah & Sara Dahlin (red.) (2010). *Vem är familjen? Om familjer, föräldrar och normer*. Ungdomsstyrelsen and Forum för feministiska föräldrar. http://foff.wikispaces.com/file/view/vemarfamiljen_web.pdf (2012-01-16).
- Madison, D. Soyini (2005). *Critical Ethnography. Method, Ethics, and Performance*. Thousand Oaks: Sage.
- Marehn, Gisa (2011). »Friss einen Hund, du hässliche Hure. Zur sprachlichen Konstruktion von Vorstellungen über Normalität und Abweichung.« I: Antje Lann Hornscheidt et al. (red.): *Schimpfwörter – Beschimpfungen – Pejorisierungen*. Frankfurt/Main: Brandes & Apsel. 95–125.
- Malmquist, Anna & Karin Zetterqvist Nelson (2008). »Diskursiv diskriminering av regnbågsfamiljer: en analys av argument mot likställande av homo- och heterosexuellas föräldraskap.« *Socialvetenskaplig tidskrift* 15(3–4): 315–331.
- Malmquist, Anna & Karin Zetterqvist Nelson (2010). »Regnbågsfamiljernas etablering i Sverige.« *Barnbladet* 35(2): 12–14. http://www.barnbladet.org/sv/wp-content/uploads/bb_210.pdf (2012-01-16).
- Malmquist, Anna, Margareta Hydén & Karin Zetterqvist Nelson (kommande). »Familjeliv hos samkönade par och andra regnbågsfamiljer.« I: Margareta Bäck-Wiklund & Thomas Johansson (red.): *Nätverksfamiljen. Kommande 2012*.
- Martinsson, Lena & Eva Reimers (red.) (2008). *Skola i normer*. Malmö: Gleerups.
- Meyer, Elizabeth J. (2007). »But I'm not gay: what straight teachers need to know about queer theory.« I: Nelson M. Rodriguez & William Pinar (red.): *Queering Straight Teachers*. New York: Peter Lang. 15–32.
- Meyer, Elizabeth J. (2009). *Gender, Bullying, and Harassment. Strategies to End Sexism and Homophobia in Schools*. New York: Teachers College Press.
- Mooney-Somers, Julie & Eamon Somers (2009). »Radical faries and lesbian avangers: reflections from a gay dad and his dyke daughter.« I: Rachel Epstein (red.): *Who's Your Daddy? And Other Writings on Queer Parenting*. Toronto: Sumach Press. 283–290.
- Nash, Jennifer C. (2008). »Re-thinking intersectionality.« *Feminist Review* 89: 1–15.
- Neidhardt, Friedhelm (1986). »Gewalt. Soziale Bedeutungen und sozialwissenschaftliche Bestimmungen des Begriffs.« I: Bundeskriminalamt (red.): *Was ist Gewalt? Auseinandersetzungen mit einem Begriff*. Band I: Strafrechtliche und sozialwissenschaftliche Darlegungen. Wiesbaden: BKA. 109–147.
- Nordenmark, Love & Maria Rosén (2008). *Lika värde, lika villkor? Arbete mot diskriminering i förskola och skola*. Stockholm: Liber.
- O'Connell, Ann (1999). »Voices from the heart: the developmental impact of a mother's lesbianism on her adolescent children.« *Smith College Studies in Social Work* 63(3): 281–299.
- Parikas, Dodo (2009). »Hanne ställer ut bilder av regnbågsfamiljer.« *QX* 02 April 2009. <http://www.qx.se/kultur/9865/hanne-staller-ut-bilder-av-regnbagsfamiljer> (2012-01-16).

- Patterson, Charlotte J. (2005). »Lesbian and gay parents and their children: summary of research findings.« I: Lesbian and Gay Parenting. A Resource for Psychologists (2nd Edition). Washington: American Psychological Association.
- Popitz, Heinrich (1992). Phänomene der Gewalt. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rasmussen, Mary Louise (2006). Becoming Subjects. Sexualities and Secondary Schooling. New York: Routledge.
- Rauchfleisch, Udo (1997). Alternative Familienformen. Eineltern, gleichgeschlechtliche Paare, Hausmänner. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Rauchfleisch, Udo (2001). Kinderpsychologische Tests. Stuttgart: Thieme.
- Regeringskansliet (2008). »Diskrimineringslag (SFS 2008:567).«
<http://www.do.se/Documents/pdf/diskrimineringslagen.pdf?epslanguage=sv> (2012-01-16).
- Regeringskansliet (2002). »SOU 2001:10 – Barn i homosexuella familjer.«
<http://www.regeringen.se/sb/d/108/a/608> (2012-01-16).
- RFSL (2011). En bättre familjepolitik – lika rätt till assisterad befruktning. En lägesrapport om tillgången till och villkoren för assisterad befruktning i svensk sjukvård [Better family politics – same right till assisted conception. Report on access to and terms for assisted conception in Swedish medical service]. Stockholm: Riksförbundet för homosexuellas, bisexuellas och transpersoners rättigheter.
- RFSL (2002). »Underhållsbidrag till barn som tillkommit genom insemination utomlands.«
<http://www.rfsl.se/?p=3815&aid=8050> (2012-01-16).
- RFSL (n.d.-a). »Surrogatmödraskap.«
<http://www.rfsl.se/?p=4414> (2012-01-16).
- RFSL (n.d.-b). »Äktenskap/ registrerat partnerskap.«
<http://www.rfsl.se/?p=420> (2012-01-16).
- Rofes, Eric E. (2005). A Radical Rethinking of Sexuality and Schooling: Status Quo of Status Queer? Lanham: Rowman & Littlefield.
- Rosenberg, Tiina (2002). Queerfeministisk agenda. Stockholm: Atlas.
- Ross, Jen (2010). »Was that infinity or affinity? Applying insights from translation studies to qualitative research transcription.« Forum: Qualitative Social Research 11(2).
<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/viewArticle/1357/2942> (2012-01-16).
- Ruffolo, David V. (2007). »Giving an account of queer: why straight teachers can become queerly intelligible.« I: Nelson M. Rodriguez & William Pinar (red.): Queering Straight Teachers: Discourse and Identity in Education. New York: Peter Lang. 255–274.
- Rupp, Marina (red.) (2009). Die Lebenssituation von Kindern in gleichgeschlechtlichen Lebenspartnerschaften. Köln: Bundesanzeiger Verlag.
- Ryan-Flood, Róisín (2009). Lesbian Motherhood. Gender, Families and Sexual Citizenship. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Schäfer, Mechthild & Gabriela Herpell (2010). Du Opfer! Wenn Kinder Kinder fertig machen. Frankfurt/Main: Rowohlt.
- Schmitt, Irina (2010). »Do you have a boyfriend? Feeling queer in youth and education research.« lambda nordica – Tidskrift för homo/lesbisk/bi/transforskning 15(3–4): 15–39.
- Schmitt, Irina (2008). wir sind halt alle anders. Eine gesellschaftspolitische Analyse deutscher und kanadischer Jugendlicher zu Zugehörigkeit, Gender und Vielkulturalität. Göttingen: V&R unipress.
- Schmitt, Irina (kommande). »Sexuality, secularism and the nation – reading Swedish school policies.« I: Therese Quinn & Erica R. Meiners (red.): Sexualities in Education. A Reader. New York: Peter Lang.
- Sedgwick, Eve Kosofsky (1990). Epistemology of the Closet. Berkeley: University of California Press.
- Senatsverwaltung für Bildung, Wissenschaft und Forschung (2010). Schulgesetz für das Land Berlin (Schulgesetz – SchulG) vom 26. Januar 2004.
<http://gesetze.berlin.de/default.aspx?vpath=bibdata\ges\blnschulg\cont\blnschulg.htm&pos=o&hlwords=schulgesetz#xhlhit> (2012-01-16).
- Skolverket (2011). »Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011.«
<http://www.skolverket.se/publikationer?id=2575> (2012-01-16).
- Skolverket, Erik Flygare, Gun-Marie Frånberg, Peter Gill, Björn Johansson, Odd Lindberg, Christina Osbeck & Åsa Söderström (2011). Utvärdering av metoder mot mobbning. Rapport 353. Stockholm: Skolverket.

- Stacey, Judith & Timothy J. Biblarz (2001). »(How) does the sexual orientation of parents matter?«
American Sociological Review 66(2): 159–183.
- Statistiska centralbyrån (2009). Barn- och familjestatistik: Barn med samkönade föräldra.
- Stenholm, Sara & Cecilia Strömberg (2004). Homofamiljer. Guide i praktiska, juridiska och ibland absurda frågor för homosexuella som vill ha barn. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Streib-Brzič, Uli & Christiane Quadflieg (red.) (2011): School is Out?! Comparative Study »Experiences of Children from Rainbow Families in School« conducted in Germany, Sweden, and Slovenia. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin.
- Sullivan, Maureen (2004). The Family of Woman. Lesbian Mothers, Their Children, and the Undoing of Gender. Berkeley: University of California Press.
- Sveriges förenade HBTQ-Studenterna (2009) »Barnets Bästa.« Wannabe 17.
http://www.hbtqstudenterna.se/images/filer/wannabe/SFQ_wannabe17.pdf (2012-01-16).
- Tasker, Fiona L. & Susan Golombok (1997). Growing Up in a Lesbian Family. Effect on Child Development. New York: Guilford Press.
- Taylor, Yvette (2009). Lesbian and Gay Parenting. Securing Social and Educational Capital. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tilley, Susan A. & Kelly D. Powick (2002). »Distanced data: transcribing other people's research tapes.«
Canadian Journal of Education 27(2–3): 291–310.
<http://www.csse-scee.ca/CJE/Articles/FullText/CJE27-2-3/CJE27-2-3-tilley.pdf> (2012-01-16).
- Ungdomsstyrelsen (2010). »Hon hen han. En analys av hälsosituationen för homosexuella och bisexuella ungdomar samt för unga transpersoner.«
http://www2.ungdomsstyrelsen.se/butiksadmin/showDoc/ff8080812568bac50126b80371e7001b/HON_HEN_HAN.pdf (2012-01-16).
- United Nations High Commissioner for Human Rights (1989). Convention on the Rights of the Child. Entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49.
<http://www2.ohchr.org/english/law/crc.htm> (2012-01-16).
- Utbildningsradio and Henrik Fexeus (n.d.). Tema: Surrogatmammor.
- Vanfraussen, Ponjaert-Kristoffersen et al. (2002). »What does it mean for youngsters to grow up in a lesbian family created by means of donor insemination?«. Journal of Reproductive and Infant Psychology 20: 237–52.
- Van Gelderen, Loes, Nanette Gartrell, Henny Bos & Jo Hermanns (2009). »Stigmatization and resilience in adolescent children of lesbian mothers.« Journal of GLBT Family Studies 5(3): 268–279.
- Wasshede, Cathrin (2010). Passionerad Politik. Om motstånd mot heteronormativ könsfakt. Malmö: Bokbox Förlag.
- Weston, Kath (1991). Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship. New York: Columbia University Press.
- Witcher, Chad S. G. (2010). »Negotiating transcription as a relative insider: implications for rigor.«
International Journal of Qualitative Methods 2(9): 122–132.
- Zaviršek, Darja (2009). »Med krvjo in skrbjo: socialno starševstvo kot širitev koncepta starševstva v današnjem svetu [Between blood and care: social parenthood as broadening the concept of parenthood in contemporary world].« Socialno delo 48(1–3): 3–16.
- Zetterqvist Nelson, Karin (2001). »Döttrar, söner och homosexuella föräldrar – en studie av homosexualitet och familjeliv sett ur barns och föräldrars perspektiv.« I: SOU 2001:10 Barn i homosexuella familjer, del 3. Stockholm.
- Zetterqvist Nelson, Karin (2002). »Att växa upp i en homosexuell familj. Ungdomar och unga vuxna berättar.« I: Ingrid Söderlind (red.): Uppväxt, familjeförändringar och barns bästa. Om familjeliv som offentlig angelägenhet och vardaglig praktik. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Zetterqvist Nelson, Karin (2007). Mot alla odds. Regnbågsföräldrars berättelser om att bilda familj och få barn. Malmö: Liber.
- Ås, Berit (2004). »De 5 härskarteknikerna.«
<http://kilden.forskningsradet.no/c16881/artikkel/vis.html?tid=35132> (2012-01-16).

Det europeiska forskningsprojektet »Barn och ungdomar med hbtq-föräldrar och deras erfarenheter i skolan i Tyskland, Slovenien och Sverige» (2009–2011) har i en jämförande studie undersökt erfarenheter av familjenormer och homofobi i skolan. Undersökningen bygger på intervjuer med barn och unga med regnbågsfamiljer, det vill säga med föräldrar som är lesbiska, bögar, bisexuella och trans*personer. Även föräldrar och experter inom utbildning intervjuades. Studien är ett samarbete mellan forskare från Centrum för transdisciplinära genusstudier vid Humboldt-universitetet i Berlin (Tyskland), Fakulteten för Socialt Arbete vid universitetet i Ljubljana (Slovenien) och Centrum för genusvetenskap, Lunds universitet (Sverige).

I denna svenska delstudie belyser vi huruvida barn och unga med regnbågsfamiljer upplever homofobisk diskriminering, exkludering eller mobbning. Analysen tematiserar bland annat hur barnen och ungdomarna förhåller sig till en heteronormativ omgivning och vilka erfarenheter av och rädslor för homofobiska uttryck de upplever. Vilka tystnader kring familjen upplever de i klassrummet? Vilket bemötande upplever föräldrarna från skolan? Studien lyfter även vilket stöd som barn och unga får från föräldrar, lärare och skolkamrater, vilka förväntningar de har på skolan och riktar sig till föräldrar, lärare och beslutsfattare.